

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Hans Henrik Engqvist

Tjele

En midtjysk herregårds bygningshistorie

København 1974

Foreningen til gamle Bygningers Bevaring

ARKITEKTENS FORLAG

Oplag: 3700. Tryk i offset hos Poul Kristensen, Grafisk Virksomhed, Herning. Fotosats Baskerville: Dansk Mono- & Fotosats a.s. Reproarbejde: F.Hendriksens Efterfølger, Hans Christensen. Papir: De forenede Papirfabrikker. Udgivet med understøttelse af Ny Carlsbergfondet, og i samarbejde med Foreningen til gamle Bygningers Bevaring.
Copyright by Arkitektens Forlag ©, Copenhagen 1974. ISBN 8774070274

Tilegnet mindet om kammerherreinde Vibeke Lüttichau.

Tilskyndet af Tjeles daværende ejer, kammerherre Chr. D. Lüttichau, påbegyndte Nationalmuseet ved forfatteren til dette skrift i 1948 en bygningshistorisk undersøgelse af borggårdsens bygninger på Tjele. Undersøgelsen, der fortsattes det følgende år, resulterede i en rapport, som bilagt opmålinger og fotografier indgik i museets arkiv. Der var imidlertid stadig uløste problemer, og i årenes løb vendte jeg nu og da tilbage til Tjele – ikke mindst på grund af den store venlighed og gæstfrihed, der altid var blevet vist mig.

Men kammerherre Lüttichau ville ikke blot selv vide besked med den gård, han havde overtaget fra forfædrene, han ønskede også, at andre skulle nyde godt af undersøgelsesresultater, hvorfor han opfordrede mig til at bearbejde det indvundne materiale med en udgivelse for øje. Dog, årene gik og først nu – 25 år efter påbegyndelsen af undersøgelserne – bliver kammerherrens ønske opfyldt, desværre for sent til, at han selv skulle få glæde af det.

De mange forunderlige skæbner og historier, der knytter sig til den gamle gård, har givet inspiration og stof til betydelige værker i dansk litteratur. Også de maleriske og spændende bygninger har fascineret adskillige i årenes løb, men bortset fra korte artikler i håndbøger og oversigtsværker har man hidtil måttet savne en mere nøgtern redegørelse for det store og komplicerede herregårdsanlægs bygningshistorie.

I sommeren 1936 blev Tjeles bygninger gennemmålt af et hold studerende fra Kunstakademiets arkitektskole. Disse opmålinger har været en god støtte i arbejdet, selvom de efterhånden viste sig at rumme en del misforståelser og her og der også direkte fejl. På en række væsentlige punkter måtte der derfor

foretages nymålinger og for at kunne disponere over nøjagtige planer af borggårdsanlægget som helhed, blev dette i 1959 målt af Nationalmuseets Herregårdsundersøgelser.

Af illustrationsmaterialet til dette skrift skyldes samtlige fotografier forfatteren, det samme gælder alle forlæg til tegningerne, der er udført af Agnete Blinkenberg og Thora Fisker.

Når man idag kommer til Tjele og – efter at have passeret den gamle landsbykirke og Tjeles vestre port – befinder sig på vejen, der kantet af store træer fører tværs gennem gården, har man nord for sig den store lavtliggende avlsgård med sine moderne bygninger, medens man mod syd mellem de vinkelbyggede staldgårdslænger ser op mod hovedbygningens høje, hvidkalkede portfløj, der rejser sig over staldgårdspladsens let skrånende flade. Vandrer man op gennem den hvælvede borggårdspport, er det lille Sønderhus med sine kamtakkede gavle, det første man får øje på, og nået ind i borggården har man mod øst – sammenbygget med Sønderhuset – den gamle bryggerslænge og i dennes fortsættelse hovedbygningens høje østfløj. Mod vest lukkes gården af en nyere enetages vognportbygning, medens der mod syd – mellem denne og Sønderhusets vestgavl – er en åbning i den i øvrigt sluttede borggårdsbebyggelse, hvorigennem man får et glimt af havens træer.

Vejvisersten på Randers- Viborgvejen vest for Kornig.

Tjele 1840 set fra vest med landsbykirken i forgrunden. Gouache af R. H. Kruse (Kgl. Bibl.).

HERREMÆND OG STAMHUSBESIDDERE

„Thiele er en meget gammel Gaard, men har i Begyndelsen havt liden Herregaards Eiendom indtil Jørgen Skram 1585 lod Gaarden ombygge, og lod hosliggende Bondebye Tiele, bestaaende af 12 Gaarde afbryde og lagde deris Jord og Marker under Herregaarden”. Således indleder tegneren og topografen R. H. Kruse i 1840 sin omtale af Tjele i det håndskrift, hvorfra ovenstående gouache er gengivet.¹⁾

Andre kilder beretter, at Jens Gundersen (Lange) og hans hustru Marianne Iversdatter i 1392 skøder deres ejendomme i Sønder- og Nørlyng herreder – deriblandt hovedgården „Thyelriies” – til Viborg domkapitel. Marianne Iversdatter havde arvet disse ejendomme efter sin første mand Niels Eskildsen (Basse), der således synes at være den først kendte ejer af Tjele. Muligvis har han haft gården sammen med sin broder Jep, for i 1428 skriver dennes søn Eskild Jepsen sig til „Thyæle”. Efter ham følger sønnen Christen Eskildsen (1466–78) og nogle år senere dennes halvbroder Laurids Mogensen Løvenbalk (1482).²⁾

Da Laurids Mogensen døde i året 1500, overtog hans børn, Jørgen, Mogens og Maren, Tjele. 1529 bliver Maren gift med landsdommer Erik Skram til Hastrup. Samme år erhverver Mogens gård og gods ved mageskifte med Viborg domkapitel og står herefter som eneejer.

Med Mogens Lauridsen Løvenbalk får vi mere fast grund under fødderne. Meget tyder således på, at det lille middelalderlige stenhus sønden i borggården er opført i hans ejertid. Ganske vist undgik Tjele ikke sin skæbne under Grevens Fejde. I efteråret 1534 blev den således afbrændt af Skipper Clements bondeskarer, men efter alt at dømme har den grundmurede bygning holdt stand uden at være blevet nævneværdigt skadet. Værre gik det Mogens Lauridsen selv. Under slaget ved Svendstrup d. 15. oktober blev han såret og på vejen hjem indhentede døden ham i Lindum skov, der dengang som nu hørte under Tjele.³⁾

Mogens Lauridsen havde levet sammen med en adelsdame, Genete Jacobsdatter Cragengelt, som han havde lært at kende under en rejse til Skotland i 1525, hvor han som Frederik I's udsending skulle modarbejde Christian II's planer. Ved sin pludselige død overlod Mogens Lauridsen imidlertid Tjele til sin søsters mand landsdommer Erik Skram, hvilket afstedkom en bitter arvestrid, idet Genete Cragengelt på sin tiårige søn Knud Mogensens vegne gjorde krav på gården. Det springende punkt var, hvorvidt Mogens Lauridsen og Genete Cragengelt havde været lovformeligt gift – og her stod påstand mod påstand. Tolv herremænd støttede Erik Skram, som hævdede at den skotske dame kun havde været Mogens Lauridsens slegfred, og hermed blev sagen afgjort. Knud Mogensen blev dog længe ved at kæmpe for sin ret, men da det endelig så ud til at skulle lykkes for ham, var sagen forældet. I „Den skotske Kvinde paa Tjele” har H. F. Ewald givet en fascinerende skildring af dette dramatiske kapitel af Tjeles historie.

Ved Erik Skrams død i 1568 tilfaldt gård og gods sønnen rigsråd Jørgen Skram, der var gift med fru Hilleborg Daa. Endnu på dette tidspunkt eksisterede landsbyen Tjele, hvoraf hovedgården en gang langt tilbage i tiden havde udskilt sig. Men som de fleste af tidens herremænd var Jørgen Skram optaget af at samle og udbygge godset og herved forbedre driften. Han lod derfor landsbyens 12 gårde nedlægge og inddrog deres jorder under hovedgården. I dag er gadekæret og kirken umiddelbart vest for borggården de eneste synlige minder om den fordums landsby.

Udvidelsen af hovedgårdens jordtilliggende krævede nye og større brugsbygninger, der blev opført nord for de gamle på den nuværende avlsgårds plads.⁴⁾ Også det gamle stenhus må have forekommet temmelig utidsvarende sammenlignet med de slotslignende hovedbygninger, der rejstes omkring på herregårdene i disse år. At man ønskede sig en rummeligere og mere repræ-

Vestre del af Portsløjens nordside med den vestre tårnagtige udbygning set fra staldgården.

sentativ bolig er derfor fuldt ud forståeligt. Og således blev det da også – som det fremgår af den fornemme hustavle fra 1585 over porten ind til borggården – Jørgen Skram og Hilleborg Daa, der kom til at stå som bygherrer for den hovedbygning, der – omend i en mere forenklet skikkelse – stadig udgør en så væsentlig del af Tjeles borggårdsanlæg.

Da Jørgen Skram i 1592 dør barnløs, går Tjele i arv til søsteren fru Anna Skram, som var gift med Christen Munk til Gjessinggaard. Ved Anne Skrams død i 1612 overgår ejendommen til hendes broderdatter Maren Lauridsen Skram, enke efter Jacob Hardenberg, og herefter i 1623 til Karen Hansdatter Lange, der var enke efter Maren Skrams søstersøn Claus Below.

I 1635 skøder Karen Lange gård og gods til Erik Grubbe Lauritssøn til Gammelgaard. Om de tre kvindelige ejere ved vi ikke meget og om deres virke på Tjele endnu mindre. Til gengæld kan der siges en del om Erik Grubbe og endnu mere om datteren Marie, hvis fantastiske og dramatiske levnedsløb er så mesterligt skildret af St. St. Blicher (Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog) og J. P. Jacobsen (Fru Marie Grubbe).⁵⁾

I de 57 år Erik Grubbe sad på Tjele, øgede og afrundede han godset. Bl.a. erhvervedes Vingegaard i 1656 ved mageskifte med kronen. Der synes ikke at være opført nye bygninger i Erik Grubbes lange ejertid – i al fald ikke i borggården. Derimod kan der godt være foretaget forskellige bygningsændringer, selvom der intet skriftligt foreligger herom. Den grundmurede sydlige forlængelse af den gamle lave østlænge og udskiftningen af gårdsidens bindingsværk med grundmur kunne således meget vel skyldes Erik Grubbe, idet forskellige forhold (som der sidenhen vil blive redegjort for) tyder på, at disse byggearbejder går tilbage til tiden før 1685.⁶⁾

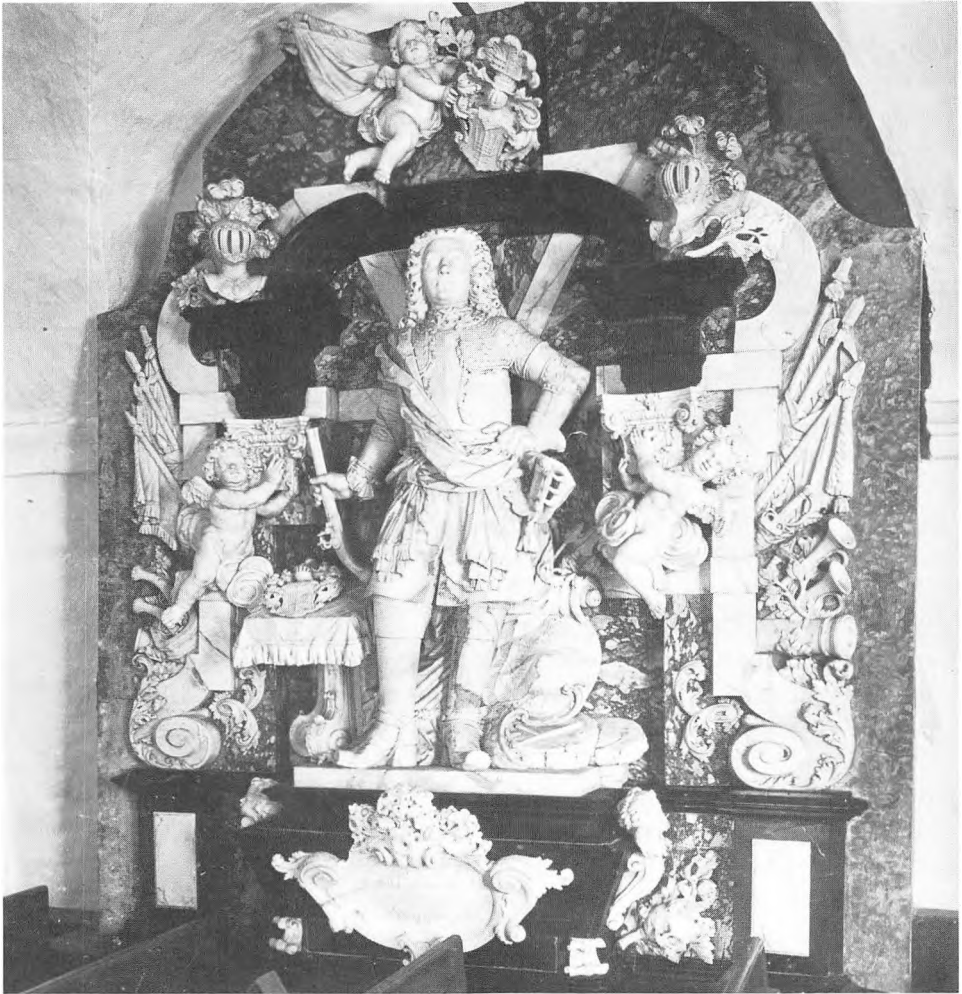
Et af de smukkeste af hovedbygningens rum, den nuværende havestue eller Gibsstuen, som den kaldes i ældre dokumenter, skulle efter stilen i det pragtfulde hvælvede stukloft at dømme være blevet nyindrettet omkring midten af 1600-årene, dvs. kort tid efter Erik Grubbes erhvervelse af gården. Umiddelbart forekommer det overraskende, at en mand som ifølge overleveringen ikke blot har været hård og ondsindet, men også temmelig grovkornet i sin livsførelse, skulle have haft sans for en så forfinet og kostbar rumudsmykning. Men selvfølgelig kan han have haft andre sider, der blot ikke har været så markante, at de er kommet til udtryk i hans eftermæle.

Et er imidlertid sikkert. På Erik Grubbes gamle dage har bygningerne fået lov at forfalde. Herom vidner en synsforretning fra 1685, der giver et temmeligt mistrøstigt billede af gårdens vedligeholdelsestilstand. Her tales om gulve og lofter, der er rådne eller helt borte, om knækkede bjælker og spær, om vinduer uden glas og om 1500 gulvsten (formentlig lerfliser), der mangler rundt omkring i huset. Og i avlsgården står det ikke bedre til. Blandt mange andre gebrækligheder nævnes, at ikke mindre end 17 fag af den store kornlade er så brøstfældige, at de truer med at styrte sammen.⁷⁾

Efter sin tilbagekomst til Tjele blev Marie Grubbe i 1673 gift med Palle Dyre til Trinderup, og lille nytårsaften 1684 gav den aldrende Erik Grubbe ægteparret akkord og forpagtning på gård og gods. Det må være i forbindelse med denne aftale, det ovenfor benyttede syn over bygningernes tilstand er blevet udarbejdet.

Da Erik Grubbe i 1692 forlod denne verden i en alder af 96 år, overgik Tjele til den for sine hekseforfølgelser berygtede Jørgen Arenfeldt til Rugaard, som havde været gift med Erik Grubbes ældste datter Anne Marie. Jørgen Arenfeldt, der på grund af sit øsle og letsindige levned var i stadige pengeforlegenheder, måtte allerede i 1698 afhænde Tjele og Vingegaard med gods og tiender til ritmester Gert Ditlev Levetzau for 20.000 rd.

Ritmesteren synes at have været en farverig og festlig person med udpræget sans for damer. At han også var drikfældig og til tider grov og brutal, fremgår af de mange overleverede historier, hvoraf en del har vist sig at rumme en kærne

Ritmester Gert Didrik Levetzau's imponerende epitafium i Tjele kirke (fot. Nationalmuseet).

af sandhed. Forfængelig og selvglad må han utvivlsomt have været, siden han i levende live lod billedhuggeren Fr. Ehbisch fremstille såvel en pragtfuld sarkofag båret af 6 kvindelige sfinkser, som et overdådigt epitafium – ligesom sarkofagen af sort og hvidt marmor – med hans eget billede i fuld korpus. Når 6 kvindefigurer bærer marmorkisten, vil man vide, at Levetzau havde bestemt det således, for når kvinderne altid havde været ham til vilje, medens han levede, skulle de også bære ham, når han var død. Det fortælles

også, at kisten efter at være bragt på plads i kirken benyttedes til sviregilder, hvor Levetzau og degnen sad i hver sin ende og skålede med hinanden. Om disse historier er sande får nu være. Sikkert er det imidlertid, at ritmesteren ikke blot sørgede for at have en standsmæssig kiste og et prangende epitafium parat; ved at vælge 1740 som sit dødsår og lade dette indhugge i i epitafiets indskrift, har han tillige villet sikre sig, at pladsen for denne vigtige oplysning ikke kom til at stå tom, sådan som det så ofte var tilfældet, når det var overladt de efterlevende at sørge for gravskriftens færdiggørelse. Men her spillede skæbnen ham alligevel et puds, for allerede i 1737 – tre år før beregnet – blev han stedt til hvile i sin flotte marmorsarkofag.⁸⁾

Vi har hidtil kun beskæftiget os med G. D. Levetzaus bestræbelser for at sikre sig et værdigt og pompøst eftermæle. Det er imidlertid næsten utænkeligt, at denne pragtglade mand i de knapt 40 år, han sad på Tjele, slet ikke skulle have interesseret sig for sine daglige omgivelser. Men der er intet overleveret, hverken om nybygninger eller indre og ydre forbedringer. Man havde gerne tiltroet Levetzau nyindretningen af den tidligere nævnte stue med det smukke hvælvede stukloft, men herimod taler de stilistiske træk, der så afgjort hører hjemme omkring midten af 1600-årene. Nogle maledede dekorationer på bjælkeloftet i det vestre kammer ved salen (se fot. side 87) kunne meget vel være udført i de første år af Levetzaus ejertid, men herudover er der idag intet bevaret i hovedbygningen, som kan henføres hverken til Levetzau eller de øvrige ejere i 1700-årene.

Noget anderledes stiller det sig med hensyn til nybygninger. En sammenligning mellem synsforretningen fra 1685 og den næstfølgende fra 1768⁹⁾ viser således, at der i det mellemliggende åremål er opført en ny vestlænge i borggården (som atter blev udskiftet i 1874). Da denne længe i 1768 beskrives som temmelig forfalden, må den på dette tidspunkt have haft en vis alder, hvilket gør det sandsynligt, at det er Levetzau, der har ladet den opføre, idet det ikke kan have været Erik Grubbe, der på sine gamle dage lod gården forfalde, og næppe heller Jørgen Arenfeldt, der var i stadige pengeforlegenheder.

Efter G. D. Levetzaus død gik Tjele over til slægten Lüttichau, i hvis eje den gamle gård stadig befinder sig. Det var Christian Ditlev Lüttichau – en indvandret tysk officer – der i 1738 købte godset af Levetzaus arvinger. Selvom han livet igennem fastholdt soldaterlivets barske levemåde, var han samtidig en virksom godsejer, hvilket bl.a. resulterede i, at Tjele og Vingegaard med tilhørende gods i 1760 kunne ophøjes til stamhus for slægten.¹⁰⁾

1767 efterfølges han som stamherre af sønnen Hans Helmuth Lüttichau, der fire år forinden var blevet gift med Johanne Marie Charlotte von Brockdorff. De var begge stærkt grebet af Brødremenighedens virke i Jylland, hvad der i høj grad kom til at præge deres livsførelse og hele tonen i hjemmet.

Tjele set fra syd omkr. 1950 med Sønderhuset og Bryggers-borgestuelængen i forgrunden.

Det var i dette pietistiske miljø Niels Blicher – St. St. Blichers fader – tilbragte 5¹/₂ år som huslærer og hovmester for herskabets otte børn, før han i 1779 modtog det ledige præstekald i Vium. Niels Blicher har holdt øjne og øren åbne, medens han var på Tjele, og det er beretningerne fra disse år, der sidenhen gav sønnen, i hvis bevidsthed de må have stået dybt prentet, inspiration og stof til „En landsbydegns Dagbog”.¹¹⁾

Hvormange mennesker der på det tidspunkt var knyttet til Tjele, får man et indtryk af gennem en folketælling fra 1787. Udover stamhusbesidderen og hans familie opregnes således ikke mindre end 36 personer med godsforvalteren og hovmesteren i spidsen. To tjenere, en kammerjomfru, to frøkenpiger og en stuepige sørgede for herskabets personlige opvartning. En kusk, en forrider og en løber tog sig af befordringen. En skriver passede kontoret og en skytte vildtet, medens to køkkenpiger, to bryggerspiger, en mejerske og seks mejeripiger var beskæftiget med tilberedning og madlavning. I avlsgården finder vi ladefogeden med sin ladefogedkarl, en staldkarl, en gårdskarl og tre røgttere. En hønsepige tog sig af fjerkræet, medens en gartner og en gartner-

dreng passede haven. Af faste håndværkere nævner folketællingen kun en bødker og en sadelmager.¹²⁾

Medens kammerherre og konferensråd H. H. Lüttichau ejede stamhuset blev de store landboreformer vedtaget, men der foreligger intet, som tyder på, at stamhusbesidderen nåede at få påbegyndt reformarbejdet på Tjele inden sin død i 1801. Han efterfulgtes af sin ældste søn, kammerjunker Christian Ditlev Lüttichau, der døde allerede i 1809, hvorefter enken sad med godset indtil sønnen, premierløjtnant – senere hofjægermester og kammerherre – Hans Helmuth Lüttichau i 1817 kunne overtage det.

Som hovedbygningen på Tjele står i dag, bærer den såvel i det ydre som i det indre præg af en større ombygning, der – at dømme efter de stilmæssige træk – må være foretaget i tiden omkring eller kort efter 1800. Man havde gerne kendt det nøjagtige årstal for denne ombygning, for hermed ville også bygherren være kendt; men de skriftlige kilder er tavse.

Sammenligner man synsforretningen fra 1768 (der blev udarbejdet i forbindelse med H. H. Lüttichaus overtagelse af stamhuset) med to inventarfortegnelser fra henholdsvis 1801 (efter H. H. Lüttichaus død) og 1823, fremgår det, at den sidste inventarfortegnelse – hvad rumfølgen angår – adskiller sig temmelig meget fra de to ældre dokumenter, hvilket kunne tyde på, at den store ombygning må have fundet sted mellem 1801 og 1823.¹³⁾ Dette indebærer imidlertid, at kammerjunker C. D. Lüttichau (1801–09), dennes enke Ida (født Bülow) og premierløjtnant H. H. Lüttichau (1817–57) alle kan komme på tale som bygherrer – og dermed er vi lige vidt. Så spørgsmålet om, hvem der havde ansvaret for den store ombygning må åbenbart indtil videre forblive ubesvaret.

Efter kammerherre H. H. Lüttichaus død i 1857 overtog hans enke Idalia, født Dirckinck-Holmfeldt, stamhuset, indtil sønnen Christian Ditlev Lüttichau, der umiddelbart forinden var blevet gift med Malvina Jessen, fik det overdraget i 1862. Bevarede regnskaber viser, at C. D. Lüttichau i de følgende år lod en del af gårdens bygninger – bl.a. Sønderhuset og bryggerslængen – istandsætte. I 1874 blev borggårdens gamle vestlænge udskiftet med den nuværende grundmurede vestfløj. Også staldgårdens østre del fornyedes i disse år, og efter en brand i 1880-erne nyopførtes hele avlsgården.

Udover at være en dygtig landmand, der forbedrede godset og driften betydeligt, var C. D. Lüttichau bl.a. stærkt optaget af plantningssagen og stod som medstifter af Hedeselskabet i 1866. På sine ældre dage var han fra 1889–98 medlem af folketinget og blev i 1894 valgt til finansminister i den regering, der afløste de Estrupske provisorieår.

Den gamle kammerherre efterfulgtes i 1915 af sønnen Hans Helmuth Lüttichau, der var gift med Fanny, født Basse-Fønss. Deres ejertid blev dog

Tjeles vestre port med den nordvestre staldgårdslænge og den gamle hestestalds nordgavl.

kun kort. Og efter at de begge var gået bort i 1921, blev stamhuset overtaget af sønnen Christian Ditlev Lüttichau, der samme år var blevet gift med Vibeke Schack von Brockdorff.

Den kun 26 år gamle stamhusbesidder, der var uddannet landmand, gik med ildhu igang med en modernisering og rationalisering af driften. De forskellige gårde under Tjele, der hidtil havde været bortforpagtet, blev i løbet af nogle år lagt ind under hovedgården, hvorfra de nu blev drevet under et.

To gange i løbet af 25 år nedbrændte avlsgården, og såvel i 1927 som i 1952 blev den genopført efter de nyeste principper, som Chr. Lüttichau til stadighed havde holdt sig à jour med. Også hovedbygningen blev moderniseret, og i de senere år lod Chr. Lüttichau foretage en række restaureringsarbejder. Således blev Sønderhusets revnede mure istandsat, og i havestuen, hvis pragtloft truede med at styrte ned, fastgjordes stukken til den murede hvælving, efter at denne var blevet stabiliseret. Iøvrigt er det karakteristisk for kammerherrens kvalitetskrav, at det blev nogle af landets bedste restauratorer, der kom til at udføre dette krævende arbejde.

Efter Chr. Lüttichaus død i 1963 blev godset overtaget af Tjeles nuværende ejer Hans Helmuth Lüttichau.

SØNDERHUSET

Ældst af de nuværende bygninger er det lille tætte stenhus, som i umindelige tider har båret navnet Sønderhuset efter sin beliggenhed i borggårdens uregelmæssige firkant. Årene er ikke gået spurløst hen over denne gamle bygning, hvis murværk er mærket af skiftende tiders stilformer og ændrede boligvaner. En tidlig degradering til magasin og gartnerbolig skånedes dog huset for mere gennemgribende ombygninger, og holdt vedlige på tag og fag har det sidenhen fået lov at henstå uantastet, åbent for den nysgerrige og altid parat til at berette sin mærkværdige bygningshistorie for den, der giver sig stunder til en nøjere betragtning af de arrede mure, det gamle tømmerværk og de afblegede kalkmalerier.

Sønderhuset, der er 17,3 m langt og 9,8 m bredt, omfatter en dybtliggende tøndehvælvet kælder og to etager med bjælkeloft, af hvilke den underste har sit gulv i højde med det omliggende terræn. De 120–125 cm tykke mure er opført af marksten med en udvendig skal af munkesten muret i regelmæssigt munkeforbandt. Også de oprindelige dør- og vinduesåbningers lysninger, false og stik er opmuret af munkesten. (Stenstørrelsen er 27,5–28 × 13,5–14 ×

8,5–9,5 cm, 10 skifter måler 106 cm. Om fugningen se note 14). Murfoden er mod gården sat af to til tre skifter kirkekvadre (bl.a. to rundbuede vinduesoverligger) og enkelte store marksten, medens der i sydsidens og gavlenes murfod udelukkende er anvendt marksten. Langsidernes afslutning opadtil, der består af to savskifter og herover flere fremspringende, retkantede led, synes i alle tilfælde for savskifternes vedkommende at være oprindelig, hvilket vil sige, at langsidernes højde i dag er noget nær den samme, som da huset blev opført. I østgavlen er det middelalderlige murværk i det væsentlige bevaret op til de nuværende tagflader, medens det øverste af vestgavlens murstensbeklædning er fornyet i senere tider. Gavlenes nuværende kamtakker og den kamtakke kvist mod gården skyldes en ombygning vistnok foretaget i 1863. Af spor i tagværket fremgår det, at tagrejsningen tidligere må have været væsentlig stejlere. I øvrigt er det sandsynligt, at gavlene også i deres ældste form var udstyret med kamtakker. Endelig må det nævnes, at bjælkelaget over anden etage fra først af lå en del lavere end nu, hvilket betød, at der i tagrummet var fuld mandshøjde under spærrene ude langs ydermurene. (Se tværsnittet, som er gengivet på side 25).

Efter at have fastslået stenhusets oprindelige hovedform skal vi se lidt nøjere på, hvad murene kan berette om de ældste dør- og vinduesåbninger. (Opmåling og rekonstruktion af facader og planer på siderne 22, 23 og 28–29). I gårdsiden ret nær vestgavlen findes den oprindelige dør til husets nedre etage (restaureret og genåbnet i 1958).¹⁵ Den to sten dybe, fladbuede åbning er anbragt i en rundbuet blænding, hvis bund (spejlet) ligger en halv sten tilbage for den ydre murflade. Blændingens halvstensstik er udstyret med et prydske af bindere, der følger stikkets krumme overside. Indadtil udvider den fladbuede åbning sig med en halvanden sten dyb anslagsfals for dørfløjen. (Fot. af døren set udefra på side 35).

Nedgangen til den dybtliggende kælder lidt øst for gårdsidens midte har altid været placeret på dette sted, selvom trappen og dens omgivelser utvivlsomt må være fornyet flere gange. Også den udvendige adgang til husets øvre etage var fra første færd knyttet til gårdsiden. En ca. 3¹/₂ m bred skalmuring af denne sides midterste parti – gående fra murfod til gesims – skjuler således udfør øvre etage det ydre af en døråbning, der indvendigt giver sig til kende som en to sten dyb, fladbuet niche omgivet af en halvanden sten dyb indvendig anslagsfals for dørfløjen. Trods skalmuringen kunne det konstateres, at døråbningen havde været udstyret med en ydre halvstens fals. Betragter man murflåden nøjere (fot. side 17), vil man ca. 80 cm vest for det skalmurede parti opdage et tre skifter højt tilmuret bomhul, hvis overkant ligger godt 15 cm højere end det nuværende bræddegulv inde i huset. I dette bomhul og i flere tilsvarende, der ligesom selve døren blev skjult af den senere skalmur,

Sønderhusets sydside. Bemærk stueetagens lys- og luftspalter og det opr. vindue i 2. etage.

var der indmuret korte bjælker, som har båret en ca. 4 m lang svale, hvortil der må have været udvendig opgang fra gården ad en stige eller en trætrappe. Gårdsiden var således stenhushets adgangsside – ganske som det er tilfældet i dag. Den åbnede sig mod det beskyttede gårdsrum i modsætning til gavlene og sydsiden, der vendte ud mod omverdenen og derfor – som vi sidenhen skal erfare – var ganske anderledes tillukkede (Se skråprojektion på side 33).

Det bør her indskydes, at de vinduer, der idag præger Sønderhusets ydre, alle skyldes senere tiders ændringer. De seks store kurvehanksbuede vinduer i øvre etage (to i hver langside og et i hver af gavlene) må således efter alt at dømme være fra tiden omkring 1600, medens de noget mindre fladbuede vinduer i underetagen umiddelbart forekommer noget vanskeligere at tidsfæste.

Fra første færd har underetagen efter alt at dømme ikke haft egentlige vinduer, men kun smalle skydeskåragtige lys- og luftåbninger, af hvilke fire endnu er synlige i den søndre langside (fot. på side 19). En femte glug i denne side synes – efter fordelingen at dømme – at være blevet „opslugt“ af det nuværende vestre vindue. Disse lysåbninger, der er 22 cm brede og fem

skifter høje ved murens yderside, udvider sig tragtformet indefter til en bredde af omkring 70 cm. I murkærnen er åbningerne overdækkede med flade granitsten, medens overdækningen ved murens inderside dannes af et en sten dybt fladbuestik. (Se fot. side 27). Der er ikke spor efter tilsvarende lysåbninger hverken i gavlene eller i gårdsiden; men man kan selvfølgelig ikke se bort fra den mulighed, at en eller flere åbninger kan være forsvundet ved gennembrydningen af de senere vinduer.

I den søndre langside – lidt vest for midten – ses det eneste bevarede af den øvre etages oprindelige vinduer. Det er fladbuget med en udvendig halvstens fals. I den halvanden sten dybe vinduesåbning er lysningsmålet knapt 70 cm i bredden og omkring 107 cm i højden (målt til buens vederlag). I yderfalsen er bredden ca. 100 cm og højden ca. 127 cm, svarende til godt 12 skifter. Det fladbuede halvstensstik er i den ydre murflade udstyret med et prydskitte, der følger stikkets overside. Den indre vinduesniche, der er to sten dyb og knapt 100 cm bred, er ved en senere ombygning, da vinduet ændredes til en dør, blevet forlænget ned til gulvet; fra først af havde brystningen samme tykkelse som ydermuren. Som vi sidenhen skal se, har denne ændring også sat sig tydelige spor i det ydre. (Rekonstruktion af oprindeligt vindue på side 42, se iøvrigt fot. på siderne 21 og 31).

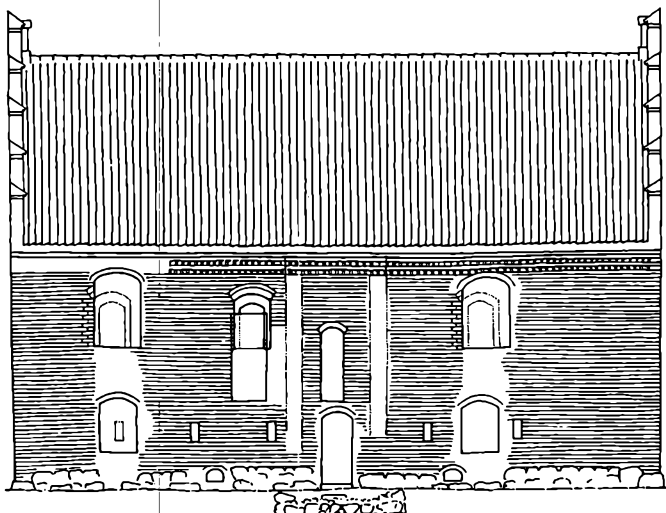
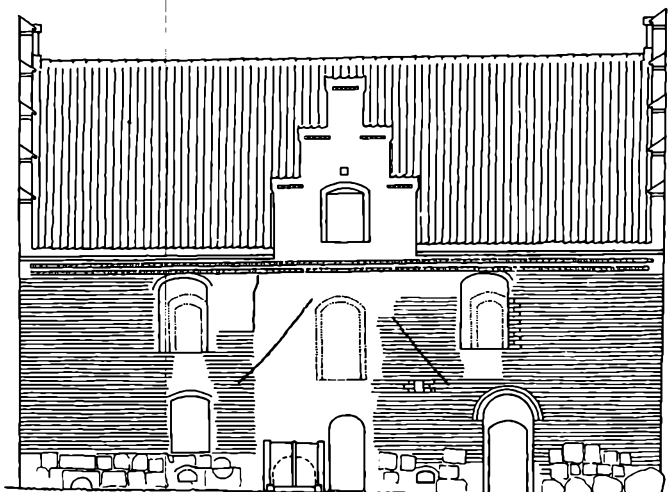
Selvom der ikke er bevaret flere vinduer fra opførelsestiden, kan det dog med sikkerhed fastslås, at der i den søndre langside ud for øvre etage har været ialt tre fladbuede vinduer, idet der i begge de kurvehanksbuede vinduers vestre sider indgår en 12 skifter høj fals samt en stump af stikket af et oprindeligt vindue svarende til det endnu eksisterende. (Se fot. på side 50). På tilsvarende måde kan det iagttages, at gårdsiden har haft to fladbuede vinduer ud for den øvre etage, anbragt nogenlunde symmetrisk i forhold til døren, som nu er skjult bag den senere skalmuring. Derimod var der ikke de ringeste spor efter ældre fals i gavlenes kurvehanksbuede vinduer, hvilket i forbindelse med andre iagttagelser godtgør, at gavlene fra først af ikke har været gennembrudt af vinduesåbninger.

Når man betragter den søndre langside nøjere, vil man omtrent midt på huset udfor øvre etage opdage en lille, knapt 60 cm bred, tilmuret døråbning med et enkelt fladbuestik. Ydermere kan der på begge sider af denne døranes to ca. 42 cm brede lodrette bræmmer af uregelmæssigt, delvist overpudset murværk gående fra gesimsen til tre skifter over murfodens marksten.¹⁶⁾ (Se fot. på næste side). Disse lodrette bræmmer er sporene efter borthuggede halvandenstens mure, utvivlsomt hidrørende fra en lille karnapagtig udbygning, der har været tilgængelig fra stenhusets øvre etage gennem den smalle, nu tilmurede dør. (Se tværsnittet på side 25 og skråprojektion på side 32). Udbygningen, der sikkert har fungeret som privét (hemmelighed), må have

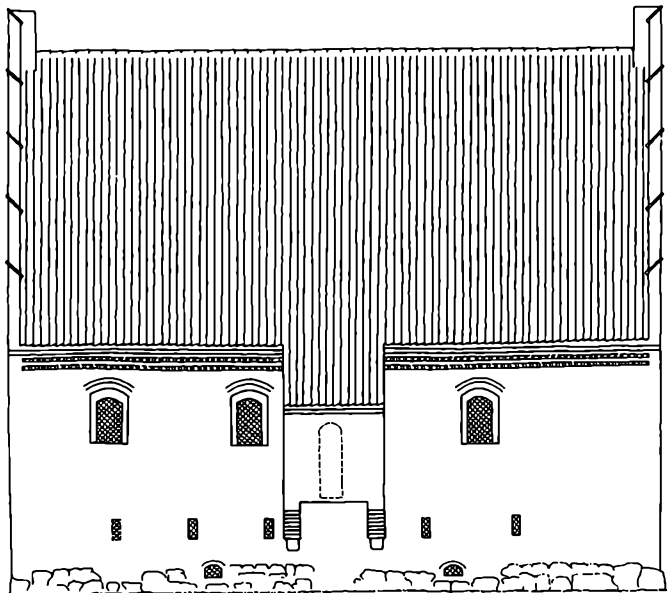
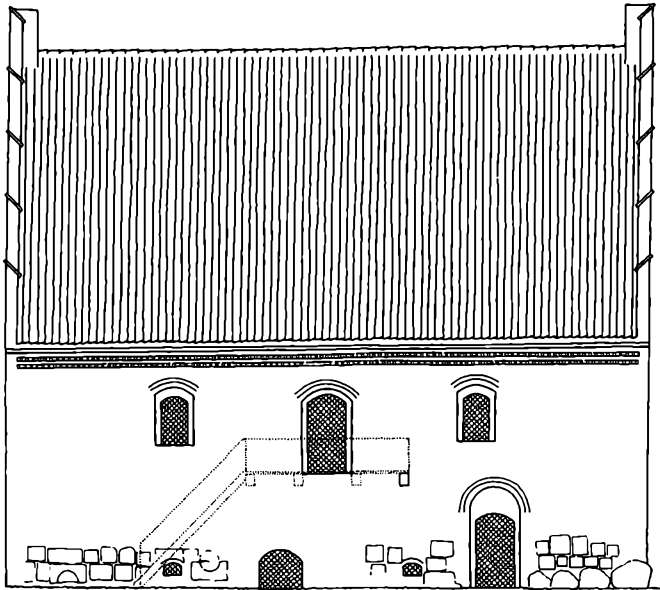

Over den yngre dør i sydsidens stueetage anes døren til hemmelighedskarnappen, hvis bort-huggede mure tegner sig som lodrette bræmmer på hver side af den tilmurede døråbning.

været båret af sidemurenes nedre partier, der synes at have været udformet som konsoller, hvis underste munkestensskifte blev støttet af fremspringende granitsten, medens de øvrige 6–7 skifter hver især kragede et lille stykke frem over det underliggende. Karnappen har været dækket af et halvtag, der må have udgjort en direkte fortsættelse af husets søndre tagflade, hvilket bl.a. ses deraf, at de partier af gesimsens savskifter, der ligger lodret over udbygningen, har en divergerende udformning, som tyder på, at de er indføjjet

Opmåling 1:200 af Sønderhusets langsider. Opr. murværk vist med optrukne fuger. På gårdsiden (øverst) ses den opr. dør til den nedre etage (fladbuget i rundbuget spejl) og den af skal-muringen skjulte dør til boligetagen (prikket) samt til højre herfor det eneste synlige bjælkehul fra svalen. I de oprindelige vinduers bevarede false er de enkelte sten indtegnet.

Sønderhusets langsider i deres oprindelige skikkelse. Mål 1:200. Gårdsiden (nord) øverst.

senere. Før vi går over til at undersøge husets indre, skal der blot gøres opmærksom på de små i det ydre nærmest rundbuede kældervinduer, der fjæler sig mellem murfodens granitsten. Der findes to i hver langside (nordsidens østre vindue er nu tilmuret) og et i hver af gavlene, og de er uden tvivl alle oprindelige. (Ses bl. a. på fot. side 21).

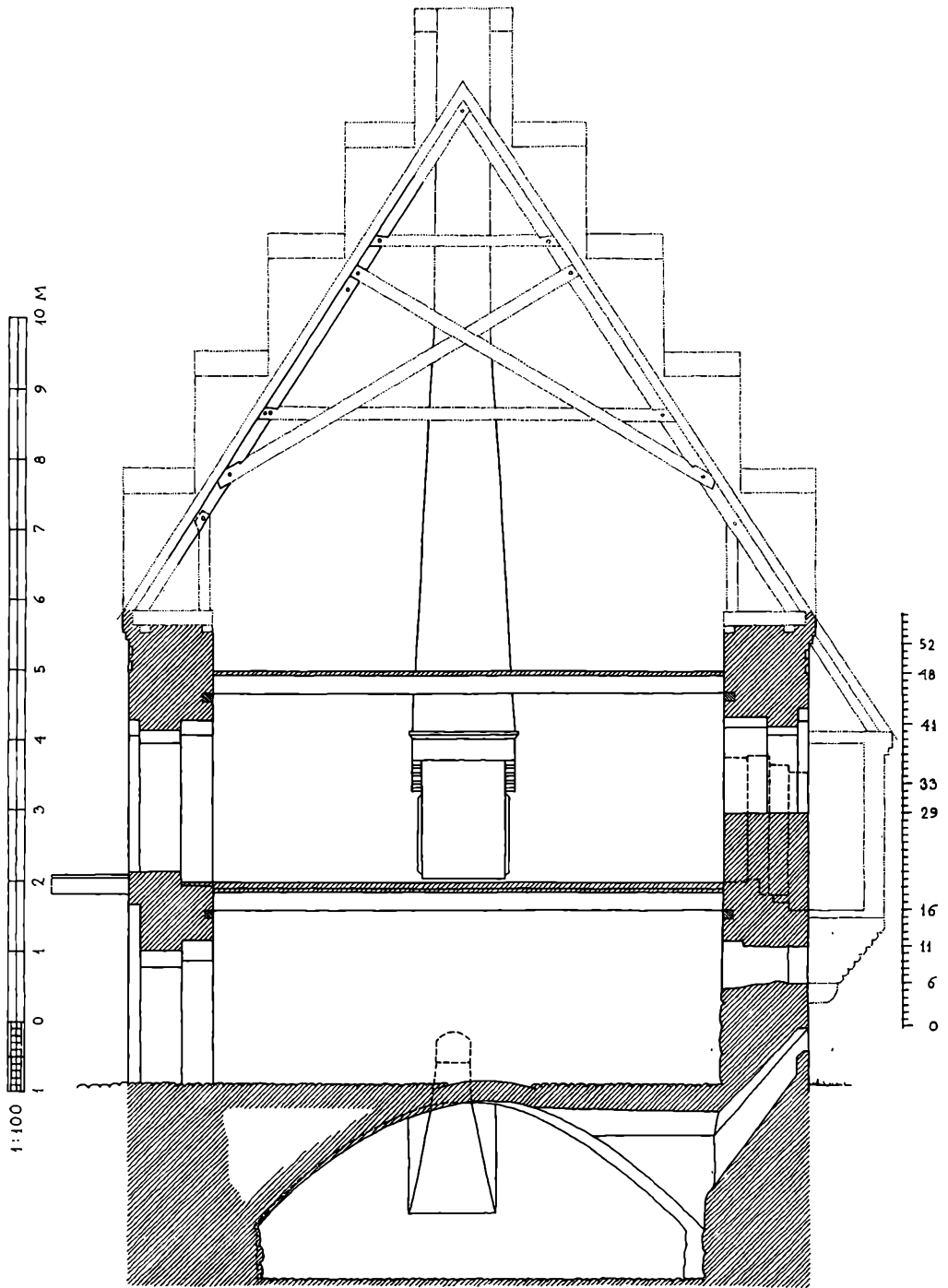
Vi stiger nu ned i den dybtliggende kælder, der umiddelbart synes at have stået uændret siden husets opførelse. Det er et ganske særegent rum overdækket af et langt tøndehvælv, hvis hvidkalkede munkestensflade spænder som et kæmpemæssigt fladbuestik mellem langsidernes lave kampestensmure. Ud for døren og de stejle lys- og luftskakter fra kældervinduerne skærer fem fladbuede stikkapper sig dybt ind i hvælvet på tværs af dettes længderetning. (Kælderplan gengivet på side 28, se iøvrigt tværnittet på næste side).

Endnu i dag huser kælderen nogle vældige sulekar, som fortæller os, at det dybtliggende rum tidligere var opbevaringssted for salted o. lign., og denne anvendelse går sikkert tilbage til opførelsestiden.

Husets nedre etage har efter alt at dømme – ligesom kælderen – været anvendt som magasin til opbevaring af naturalier og ejendele, som herremanden har villet beskytte mod tyveri og brand. Herpå tyder de små skydeskåragtige lys- og luftåbninger samt den meget væsentlige iagttagelse, at der ikke fra først af har været ildsteder i denne del af huset.¹⁷⁾ Hvorvidt den nedre etage i sin ældste udformning var opdelt eller kun omfattede eet stort rum, har ikke kunnet afgøres med sikkerhed.¹⁸⁾ Dette, at der fra først af kun var een yderdør, kunne imidlertid tyde på, at det sidste har været tilfældet, idet det i ældre tid var almindeligt, at hvert magasinrum havde sin selvstændige adgang udefra. (Opmåling og rekonstruktion af den nedre etage gengivet på siderne 28 og 29). Den vestre halvdel af den idag iøvrigt stærkt opdelte etage har næppe ændret sig nævneværdigt, hvad karakteren angår. Her kan man stadig se de kalkede kampestensvægge med de tragtformede lysglugger, det stenpikkede gulv, der på midten gennembrydes af kælderhvælvets runding, og loftet med sine svære 10" × 11" egebjælker. (Se fot. på side 27).

Sønderhusets øvre etage har i århundreder henligget som loftsrum. Derfor kunne undersøgelsen i denne del af bygningen føres til bunds, og som det vil fremgå af det følgende, har det her været muligt at udrede såvel hovedtrækkene i den oprindelige indretning som karakteren og udstrækningen af senere tiders ændringer. (Opmåling og rekonstruktion af den øvre etage gengivet på siderne 28 og 29).

Som alt nævnt udgjorde gårdsidens svale med sin udvendige trappe og den nu tilmurede dør den eneste adgang til husets øvre stokværk. Den oprindelige højde var her ca. 2,7 m målt fra gulvet til bjælkelagets underside. Ved en senere ombygning blev dette bjælkelag – som tidligere berørt – hævet omkring

Rekonstrueret tværsnit på grundlag af opmåling. Mål 1:100. Gårdside (nord) til venstre.

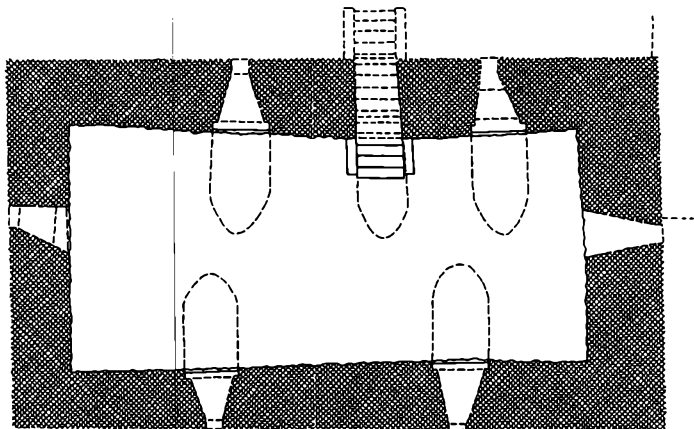
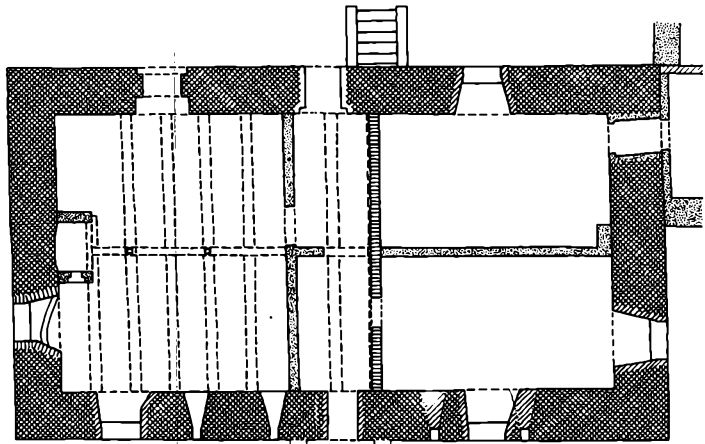
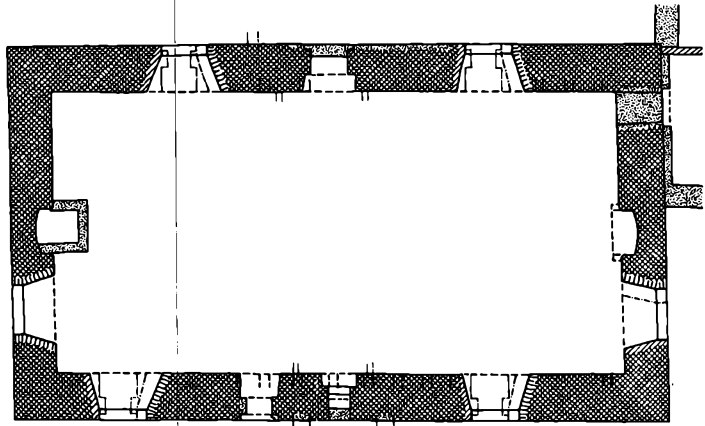
en m; murremmen og en del af de oprindelige bjælkehuller er dog stadig synlige.¹⁹⁾ I modsætning til underetagen har den øvre etage lige fra første færd været indrettet til beboelse. Når dette kan siges så sikkert, er det først og fremmest, fordi der findes rester af kaminer i begge gavlene. Men også tilstedeværelsen af den senerehen forsvundne hemmelighedskarnap på sydsiden fortæller, at der må have været beboelse i denne del af huset.

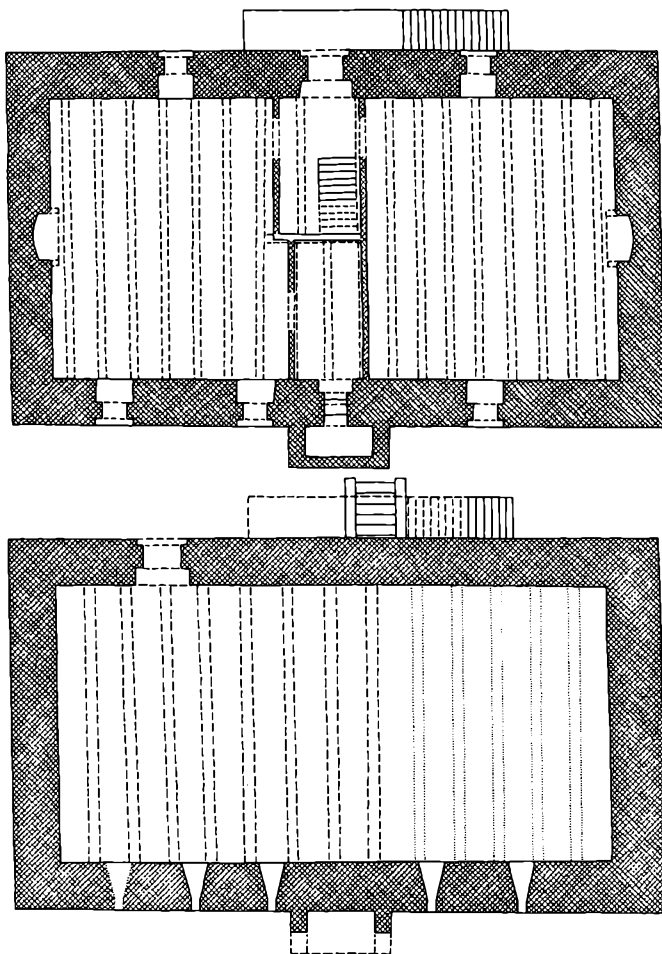
Idag udgør den øvre etage et stort salsagtig rum. (Se fot. på side 72). At dette ikke altid har været tilfældet, antydes af de to gavlkaminer – og resterne af to forskellige kalkmalede vægdekorationer fra den ældste tid, der kan iagttages i hver sin halvdel af huset, understreger dette yderligere. Følger man nu disse meget sporadisk bevarede kalkmalerirester nøjere, kan man i grænseområdet mellem to vægbehandlinger iagttage svage aftryk af tidligere bindingsværksskillevægge, hvoraf det fremgår, at etagen har været tredelt med et nærmest kvadratisk rum mod øst (ca. 6,6 langt), et lidt kortere mod vest (ca. 6 m) og mellem disse et gangagtigt areal rundt regnet 2 m bredt, gående fra indgangsdøren i nordmuren til døren ud til hemmeligheden mod syd. Når dette gangagtige rums bredde omtales som rundt regnet 2 m, skyldes det, at afstanden mellem aftrykkene af de tværgående skillevægge målt på nordmuren er ca. 2,1 m, medens den tilsvarende afstand på sydmuren kun udgør 1,8 m. Den østre tværvæg havde tydeligt nok været placeret nøjagtigt under en af de oprindelige bjælker (skillerumspor lodret under bjælkehuller). Dette var også tilfældet med hensyn til det vestre skillerumspor på sydmuren, medens det tilsvarende spor på nordmuren aftegnede sig mellem to af de oprindelige bjælkehuller. Disse forhold synes at tyde på, at det gangagtige rum har været opdelt i en bredere forstue mod nord og et noget smallere rum mod syd. Ydermere viser de bevarede bjælkehuller, at der må have været en uregelmæssighed i bjælkelaget på dette sted, idet tre normalfag i den søndre halvdel modsvares af to bredere i den nordre, hvilket forudsætter en langsgående vekselsbjælke, der rimeligvis har ligget lodret over den korte længdevæg, som må have adskilt de to smårum. Den afvigende bjælkeplacering over forstuen skyldes formentlig, at trappen til tagetagen har været anbragt langs tværvæggen i forstuens østre halvdel. (Se planrekonstruktionen på side 29). Det skulle hermed være fastslået, at boligen i husets øvre etage har omfattet to nogenlunde lige store rum, der begge har kunnet opvarmes, samt et mellemliggende areal, som efter alt at dømme har været opdelt i en forstue mod nord – med indgangsdør fra gårdsidens svale og opgang til tagetagen – og et lidt smallere rum mod syd, hvorfra der var udgang til hemmelighedskarnappen på husets haveside.

Der er grund til at antage, at de to store rum har udgjort boligens gæstestue og dagligstue, og det vil ydermere være rimeligt at tænke sig gæstestuen,

Del af underetagens magasinrum med to af nordsidens tragtformede lys- og luftspalter.

1 : 200

1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20 M
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	------

På foregående side opmåling 1 : 200 af Sønderhusets planer. Gårdside (nord) opefter. Oprindeligt murværk krydskraveret. 1. ombygning angivet med skrå enkeltskravering og 2. ombygning med en enkeltskravering vinkelret på konturstregerne. Yngre murværk prikket. På denne side rekonstruktion af den nedre magasinetape og herover boligen i 2. etage (mål 1 : 200). Fra gårdsidens svale, hvortil en udvendig stige eller trappe har givet adgang, træder man ind i en forstue (med trappe til tagetagen). Til højre har vi gæstestuen med kamin i gavlen og et vindue i hver langsides og til venstre familiens daglige opholds- og soverum, ligeledes med kamin i gavlen, et vindue mod nord og to mod syd, imellem hvilke man kunne tænke sig den store seng placeret. I dagligstuen må der have været en dør til det diminutive indre kammer, hvorfra der var udgang til hemmelighedskarnappen på husets sydside.

som må antages at have været det største af rummene, placeret i etagens østre del. Gæstestuen udgjorde – så vidt man da ved – rammen om familiens – og især husherrens – udadvendte virke, medens den noget mindre dagligstue mod vest fungerede som familiens mere private opholds- og soveværelse, og derfor fortrinsvis var at betragte som husfruens domæne. Vi må gå ud fra, at der fra forstuen har været adgang til såvel gæstestue som dagligstue, medens det lille rum mod syd med døren ud til hemmeligheden, formentlig kun har været tilgængeligt fra dagligstuen. Placeringen af et mindre rum – et indre kammer – mellem dagligstuen og hemmeligheden var et almindeligt træk i middelalderens boliger. I større bygninger var det ofte overhvalvet (brand-sikkert) og benyttedes bl.a. til opbevaring af dokumentkister o. lign. I franske boliger fra 14- og 1500-årene, hvor de to store rum benævnes „salle“ og „chambre“, bærer det indre kammer betegnelsen „garderobe“, som undertiden også anvendes i den historiske boligforskning i Skandinavien.²⁰⁾

Vi skal nu se lidt nærmere på de enkelte rums indretning og udstyr. Det østre rum (det som vi formoder udgjorde boligens gæstestue) havde, som undersøgelsen af det ydre viste, kun to vinduer – et i hver langmur. På ydermurenes indersider, hvis kampesten kun er delvis dækkede med mørtel, anes mange steder rester af en kalkmalet dekoration med sorte, grå og hvide trekanter, der set i sammenhæng tager sig ud som tæt sammenstillede, firsidede fremspringende pyramider. (Tegning på side 40). Gavlkaminen, der blev fremdraget i 1948 og istandsat omkring 1960, er udformet som en 115 cm bred og 35 cm dyb munkestensklædt niche med buet bagside. Nichens lodrette forkanter er affasede i en højde af 135 cm. Herover udgår to fire skifter høje og en halv sten brede fremkragede munkestenskonsoller, der bærer den fire

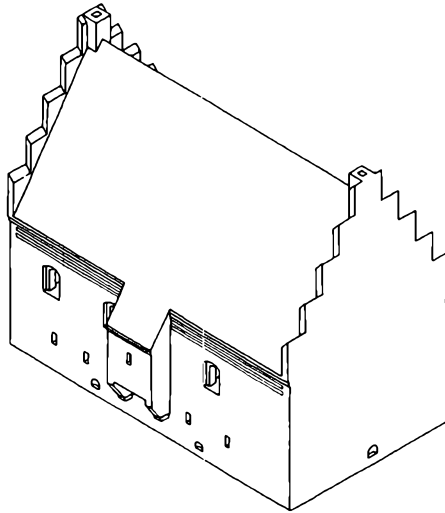
Kalkmalet perspektivisk terningmønster fra vestgavlen i vestre rum (familiens dagligstue).

Dør til hemmelighed og oprindeligt vindue (som senere er ændret til en dør) i boligetagen.

skifter høje pande (overligger) og den herover tilbageskrånende kappe.²¹⁾ (Fot. af kamin gengivet på side 39).

Den formodede dagligstue (det vestre rum) har haft tre vinduer, et mod nord og to mod syd. Man kunne tænke sig, at den store seng, der var stuens vigtigste inventar, har været anbragt på den brede pille mellem de to sydvinduer; det ville i alle tilfælde give en sandsynlig forklaring på vinduesplaceringen. Kaminen i vestgavlen, hvoraf kun den ene side blev fremdraget, synes at have svaret til den ovenfor beskrevne i østgavlen.

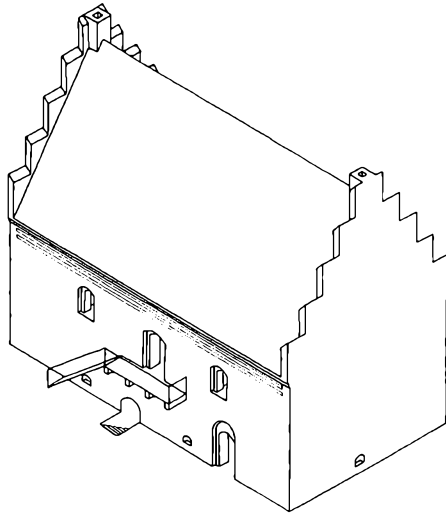
Sønderhuset i dets opr. skikkelse set fra sydøst.

Over et ca. 50 cm højt hvidkalket „fodpanel“ havde dagligstuens vægge været dekoreret med et kalkmalet perspektivisk terningmønster, sammensat af sorte, grå og hvide rhomber, hvoraf et enkelt større parti endnu ses på vestgavlen. (Tegning og fot. på side 40 og 30). Forstuen og det lille indre kammer har haft udekorede, hvidkalkede vægge.

Den øvre etage er idag udstyret med et almindeligt bræddegulv. Der er imidlertid ingen tvivl om, at gulvet i ældre tid var belagt med firkantede lerfliser (astrag), af hvilket en del er fundet i de yngre vinduesnicher.

Endelig skal det nævnes, at der i det nuværende tagværk er genanvendt en del egespær med ældre bladudskæringer og taphuller, som viser, at det oprindelige tagværk har været væsentligt stejlere end det nuværende og af normal gotisk type med spærfod, krydsbånd og to hanebånd. (Se tværsnittet som er gengivet på side 25).

Før vi for en stund forlader Sønderhuset, må vi gøre os klart, at det lille korte stenhus med herremandens bolig i overetagen nok har været gårdens vigtigste bygning, men ingeniunde den eneste. Huse eller længer – vel fortrinsvis af bindingsværk – rummende bl.a. stegers, fadebur, spisekamre, borgestue, bryggers, svende- og pigekamre, gæsteherberg o. lign. har uden tvivl kantet de øvrige sider af borggården, som formentlig har været afstængt fra omverdenen ved gærder og lergårde (bindingsværksmure) anbragt mellem de enkelte bygninger.

Sønderhuset i dets opr. skikkelse set fra nordvest.

OM SØNDERHUSETS ALDER OG BYGNINGSTYPE

Hvad bygningstypen – det korte to-etages stenhus – angår, synes denne at have været temmelig almindelig, især i første halvdel af 1500-årene. Klarest træder den frem på Østrupgaard²² og i Horne præstegård²³ (henholdsvis nord og vest for Fåborg), hvor stenhusene begge steder indgår i et anlæg af yngre bindingsværksbygninger. (I Horne er disse dog nedbrændt for nogle år siden). Også de to vesthimmerlandske bindingsværksgårde, Lynderupgaard²² og Lerkenfeld²² fra årene lige omkring 1555, omfatter korte stenhuse, og her er bindingsværkslænger og stenhuse samtidige.

Undertiden var disse stenhuse ganske små. I den diminutive firelængede Østergaard²⁴ i Salling kan vestfløjen således udskilles som et ældre kun 9,6 m langt og 7,1 m dybt stenhus, der efter en nu forsvunden indskrift at dømme skal være bygget i 1516. På lignende måde har den vestre ende af sydfløjen på Odden²² i Vendsyssel udgjort en ældre selvstændig 12,5 m lang og 7,9 m dyb bygning, som formentlig er opført omkring 1520. Og endelig måler det i det ydre velbevarede stenhus på Lynderupgaard (fra 1556) 10,3 × 7,6 m. Som et af de yngste eksempler på denne bygningstype kan nævnes det lille – nu helt fritliggende – stenhus på Hjermeslevgaard i Vendsyssel fra tiden lige omkring 1600. Om typens store udbredelse vidner de små – ofte overhvelvede – senmiddelalderlige kældre, der indgår i adskillige danske herregårdsbygninger fra 16 og 1700-årene.

Skal man yderligere karakterisere denne bygningstype, må det være væsentligt at fremhæve, hvad iøvrigt allerede er antydnet i det foregående, at disse små korte stenhuse – i modsætning til de mere udstrakte grundmurede herregårdsbygninger fra samme periode – altid synes at indgå i en gruppe eller et anlæg, hvis øvrige bygninger har været af en lettere byggemåde (vel fortrinsvis bindingsværk). Til en vis grad modstandsdygtige overfor brand og ufredsmænd har disse små grundmurede bygninger således udgjort de sårbare bindingsværksgårdes faste hus.

Når det gælder stenhusenes indre disposition er det straks vanskeligere at opstille et brugbart sammenligningsgrundlag, frem for alt fordi næsten alle ældre bygningers indre i tidens løb har undergået mere eller mindre omfattende ændringer. Om stenhuset på Østrupgaard, som er godt undersøgt, kan siges, at det har omfattet en underetage, hvis gulv lå i højde med gårdens terræn, og et lavt øvre stokværk, hvortil der havde været udvendig opgang. Da der imidlertid ikke blevet fundt de ringeste spor efter ildsteder hverken oppe eller nede, må man gå ud fra, at huset har fungeret som magasinbygning – eventuelt med en uopvarmelig „natstue“ i øvre stokværk.

Stenhuset i Horne præstegård omfatter også kun to etager, en underetage, som på grund af terrænfaldet har kælderagtig karakter i den ene ende, og et øvre stokværk, hvortil der har været adgang fra en kort svale med udvendig trappe. At overetagen i denne bygning har fungeret som bolig er helt klart, idet den rummer tydelige rester af såvel gavlkamin som hemmelighed. Selve plandispositionen kan desværre ikke udredes, bl.a. på grund af ydermurenes ruinerede tilstand.

I flere af de øvrige omtalte stenhuse anes udvendige døre udfor overetagen såvel på gårdsiden (udvendig opgang) som mod voldgraven (hemmelighed); men herudover giver de hidtil foretagne – temmelig overfladiske – undersøgelser ingen sikre holdepunkter.

Endnu et stenhuse skal omtales. Det er den lille velbevarede senmiddelalderlige bygning ved kirkegårdsmuren i Højbyen i Kalundborg. Den anvendes idag som ligkapel og har tidligere gjort tjeneste som rektorbolig. Til hvem huset i sin tid blev bygget ved man ikke; men givet er det, at det lige fra første færd har skullet fungere som bolig. Det lille hus er kun godt 6,5 × 8,5 m i grundflade og omfatter en etage i niveau med det omgivende terræn og et øvre stokværk, hvortil der har været udvendig opgang. Den tilmurede indgangsdør og bjælkehullerne fra den 3,2 m lange svale ses stadig. I overetagen har der være kamin i den vestre gavlmur, men om der oprindeligt var et eller to rum i denne etage, har ikke kunnet efterspores. Hvad underetagen, hvortil der er adgang gennem en tidligere fladbuet dør i et rigt profileret spidsbuet spejl, fra først af har været anvendt til, er ligeledes uklart.

Den opr. dør (med rundbuet spejl) til underetagens magasinrum.

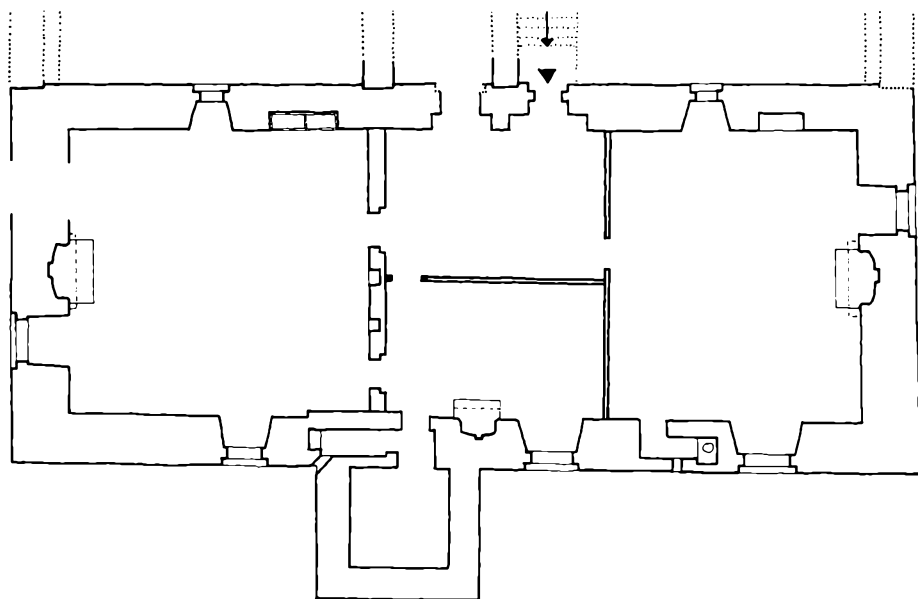
Beboelse kan det næppe have været, da der ikke findes spor efter ildsteder i denne etage. Trods disse uafklarede forhold kan der ikke herske tvivl om, at den lille tidligere rektorbolig repræsenterer samme bygningstype som Tjele-huset og flere af de andre omtalte stenhuse.²⁵⁾

Man kunne måske af de omtalte eksempler få det indtryk, at kælderen i Sønderhuset på Tjele er noget specielt for netop denne bygning. At dette ikke er tilfældet, viser bl.a. de små senmiddelalderlige kældre, der som nævnt indgår i mange yngre herregårdsbygninger, ligesom der da også findes dybtliggende kældre i flere af de bevarede stenhuse, bl.a. på Lynderupgaard og Salling Østergaard.

Spørger man sig, hvad det er for en bygningstype, vi møder i disse stenhuse, hvis fællestræk er, at stueetagen rummer magasiner og 2. etage beboelse, hvortil en udvendig trappe giver adgang, falder det naturligt at pege på loftboden eller loftet, som ikke blot findes i Norge og Sverige men også i store dele af det øvrige Europa og den nære Orient. Fra først af har loftet været en ren magasinbygning, men så tidligt som fra 1200-årene kendes bl.a. på Gotland

eksempler på grundmurede loftbygninger, hvor overetagen er udstyret med hemmelighed, hvilket viser, at denne etage har været anvendt til beboelse, idet manglen på ildsteder dog antyder, at der kun kan have været tale om natophold.²⁶) Efterhånden vinder ildstedet imidlertid indpas i lofternes overetager adskillige steder og således må man tænke sig, at der af loftboden har udviklet sig en hustype med bolig i overetagen.

Hvad direkte paralleller til planen af Sønderhusets boligetage angår, er vi idag dårligt stillede, frem for alt fordi der savnes mere indgående bygningsarkæologiske undersøgelser af andre eksempler på denne hustype. Drager vi imidlertid de større herregårdsbygninger ind i undersøgelsen, stiller sagen sig noget anderledes. F. eks. udviser planen af den daglige bolig i det store nordre hus (ca. 24 × 10 m) på den fynske Rygaard fra årene omkring 1520–30 visse lighedspunkter med Tjele-husets plandisposition. Rygaards daglige bolig, der i modsætning til Tjeles er placeret i den højtliggende stueetage, omfatter således to store, gennemgående gavlstuer (formentlig gæstestue mod øst og dagligstue mod vest) – begge med kaminer i gavlene – og mellem disse en større forstue, hvortil der var udvendig opgang fra gården, og et kammer mod nord med kamin i ydermuren. Herudover var der et kammer i et nu forsvundet firkantet tårn på nordsiden. Også i gårdsiden er der spor efter et

Rygaard. Rekonstruktion 1:200 af boligetagen i det nordre hus. (Nat.mus. herreg.unders.).

firkantet tårn, hvis anvendelse er ukendt. Den øvre etage rummede en sal mod øst, et noget mindre salskammer mod vest og mellem disse efter alt at dømme en tværgående forstue, hvor fra der var adgang til den trappe i nordmuren, der fører op til vægtergangsloftet.²⁹) Bortset fra hoveddispositionen af de to bygningers boligetager har Rygaard og Tjele således ikke haft meget tilfælles. (Rekonstruktion af Rygaards stueetage gengivet på foreg. side.

Selv så fornemt et monument som det store stenhus (29,2 × 12,7 m) på Glimmingehus, der er opført 1499–1505 af Adam van Düren for Jens Holgersen Ulfstand, har en plandisposition, der kan minde en del om Tjeles. Her omfatter den daglige bolig i husets 2. etage således øst for forstuen og den indvendige trappe, der ligger nogenlunde i midtaksen, en borgsal (Jens Holgersens gæstestue) og mod vest familiens dagligstue med tilhørende indre kammer, hvorfra der er udgang til hemmeligheden på sydmurens yderside.³⁰)

I øvrigt genfindes denne „parstueplan“, som svenske forskere har kaldt den, på en række mindre slotte og herregårde – ikke blot indenfor det sydskandinaviske område, men også bl.a. i Holland og Nordfrankrig.

Et karakteristisk træk i Sønderhuset på Tjele er den dybtliggende kælders fladbuede tøndehvælv, der spænder over hele bygningens bredde. (Se tværnittet på side 25). Hvælv af denne type, der er forholdsvis sjældne, findes i østfløjen på den lollandske herregård Krenkerup³¹, som er opført af Eskil Gøye mellem 1506 og 1544, på Christian III's Malmøhus³² fra 1536–41 og på den fynske Egeskov³³ fra 1554. Herudover findes hvælvtypen i Midtjylland inden for et areal af ca. 60 × 45 km på følgende gårde: (Tjele), Bidstrup³⁴ syd for Langå (byggeår ubekendt), Lerkenfeld ved Farsø (ca. 1555), Randrup³⁵ (1550-erne) og Vorgård³⁵ (1550–1575), de sidste to mellem Rold Skov og østkysten.

Der findes ganske vist ældre eksempler på fladbuede tøndehvælv, men de spænder ikke over hele bygningens bredde, idet der her er tale om to parallelle og væsentligt smallere tøndehvælv med en langsgående understøtning i kælderrummets midte, bestående af piller, der er forbundet med fladbuestik. Sådanne hvælv findes bl.a. i nordfløjen på Voergaard³⁶ i Vendsyssel fra ca. 1520, i den nogenlunde samtidige vestfløj på Kokkedal³⁷ i Øster Hanherred, samt på den vistnok noget yngre Bratskov³⁸ i samme herred.

Efter at have indkredset fladbuehvælvets geografiske og tidsmæssige placering skal vi vende tilbage til Tjele for at gøre et forsøg på at datere en række af de træk, der karakteriserer Sønderhuset.

De små fladbuede, vinkelfalsede vinduer giver næppe noget nøjere dateringsgrundlag, idet denne vinduesform er almindeligt forekommende gennem flere århundreder. Imidlertid sker der mange steder i første halvdel af 1500-årene den ændring, at den indre vinduesniche med sine vinkelrette sider

afløses af en større niche, der åbner sig ind mod rummet med skrånende sider og samtidig som oftest er ført helt ned til gulvet. Det er iøvrigt karakteristisk for denne vinduesform, at yderfalsen ofte er udstyret med et rundbuet stik, så der over den fladbuede åbning dannes et højt rundbuet spejl svarende til den ydre udformning af døren til Sønderhusets underetage. (Se fot. på side 35). Fladbuede døre og vinduer med smigede nicher indadtil og rundbuede spejl i det ydre findes bl.a. i nordfløjen på Voergaard i Vendsyssel (ca. 1520) og på Sallinggårdene Spøttrup³⁹ (ca. 1520) og Østergaard⁴⁰ (ca. 1520–40). Sammenlignet med vinduerne i disse gårde må Tjele-husets små fladbuede, vinkelfalsede vinduer betegnes som en typologisk ældre form.

Sønderhusets kaminer har efter de bevarede dele at dømme været meget lig de ældre kaminer på Spøttrup fra tiden omkring 1520. Det er især den enkle nicheform med affasede forkanter og den let rundede bagvæg samt de trappeagtigt fremkragede skifter, der som konsoller bærer pande og kappe, man her må lægge vægt på. (Se fot. næste side). Også i Helligåndshuset i Randers (kort før 1500), i det nordre hus på Rygaard (ca. 1520–30) og på Malmøhus (1536–41) findes kaminer af denne type, der iøvrigt synes at have været næsten enerådende indtil midten af århundredet.

Endelig er der de kalkmalede terning- og pyramidemønstrede vægdekorationer i Sønderhusets stuer. Ganske tilsvarende mønstre findes bl.a. i Gudme kirke⁴¹ på Fyn, hvor de er dateret 1488, og i den udvidelse af Nyborg Slot, som fandt sted i Kong Hans' regeringstid (1481–1513).⁴² Men også i en række bygninger fra første halvdel af 1500-årene er der fundet rester af disse særprægede kalkmalerier.

Med udgangspunkt i denne lille ekskurs over en række af bygningens karakteristiske træk og deres tidsmæssige placering skulle det være muligt at fastslå tidspunktet for Sønderhusets opførelse med nogenlunde sikkerhed. Umiddelbart taler således næsten alle enkeltformer – og da fremfor alt indgangsdørens rundbuede spejl, de terning- og pyramidemønstrede kalkmalerier – og for så vidt også selve bygningstypen og planudformningen – for en opførelsestid omkring 1520–30, d.v.s. kort før Grevens Fejde. Blot på et enkelt temmelig væsentligt punkt synes dette ikke at holde stik, idet de brede fladbuede kælderhvelv – som redegjort for på de foregående sider – først bliver almindelige i årene kort efter 1550. Ganske vist har vi erfaret, at Malmøhus opføres med denne hvælvform, omkring 1538 og Krenkerup på Lolland før 1544, men dette kan næppe tages til indtægt for en væsentlig tidligere datering af hvælvtypen i al almindelighed. Langt rimeligere må det være at sætte hvælvet i Sønderhuset på Tjele i relation til de midtjyske gårde Bidstrup, Lerkenfeld, Randrup og Vorgaard, som alle har kælderhvelv af denne type. Og det kunne yderligere være fristende at tænke sig hvælvformen introduceret

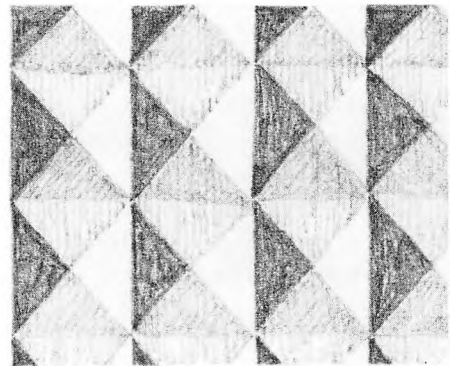
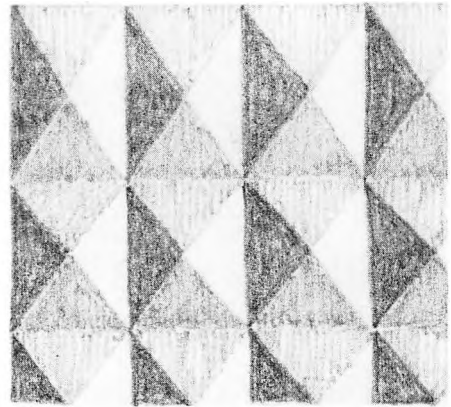
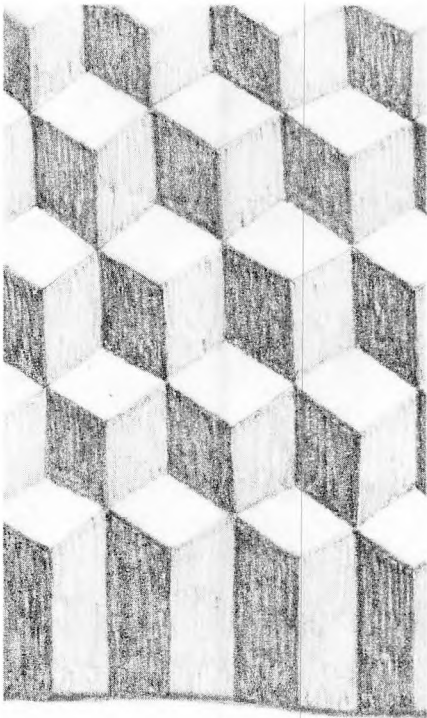

Kamin i overetagens østgavl. Delvis rekonstr. ca. 1960.

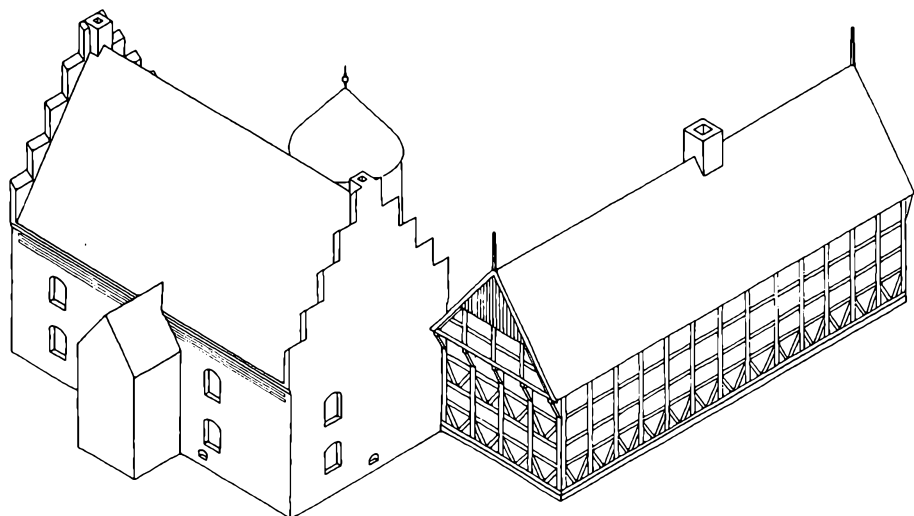
på egnen med rigsråd Jørgen Lykkes Lerkenfeld, der blev påbegyndt umiddelbart efter ejendommens erhvervelse i 1555.

Selvom ingen af de tidligere fremhævede træk måske ville være helt utænkelige i årene umiddelbart efter 1555, forekommer det ikke videre sandsynligt, at Sønderhuset, der dog i hele sin karakter virker senmiddelalderligt, først skulle være opført på så sent et tidspunkt. Man kan derfor ikke undlade at tage den mulighed i betragtning, at det fladbuede kælderhvelv kunne være indbygget ved en senere lejlighed – selvom en sådan arbejdsproces umiddelbart må forekomme temmelig besværlig. Det skal siges, at kælderregionerne i Sønderhuset ikke er særlig meddelssomme, når det gælder bygningsundersøgelser, og dog er der i udformningen af langsidernes lys- og luftskakter et enkelt forhold, som måske kunne tages til indtægt for den fremsatte mulighed. Der tænkes her på de lodrette vinkelfalse, der flankerer skakternes nederste fladbuede åbninger. (Se plan på side 28 og tværsnit på side 25). Disse false, der ligger et stykke tilbage for det lodrette kampestensmurværk, som støtter hvælvet, kunne tænkes at være det eneste endnu synlige af de oprindelige

kældermures indersider, idet man så ved hvælvets indbygning skulle have gjort stikkapperne bredere end skakternes nedre åbning. Ydermere kan der i kældernedgangens sidemure iagttages gennemgående revnedannelser, der har samme placering i murtykkelsen som falsene ved lys- og luftskakterne. Tilstedeværelsen af de omtalte fals og revnedannelser udgør dog på ingen måde noget sikkert bevis for, at kælderhvælvet skulle være senere indbygget, hvorfor vi stadigvæk må tage den mulighed i betragtning, at Sønderhuset først er opført mellem 1555 og 1560. (Se side 50, hvor dateringsspørgsmålet tages op til fornyet overvejelse).

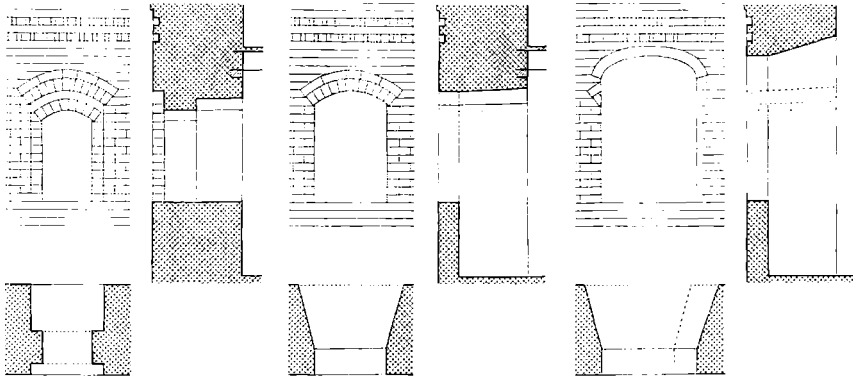
Rekonstruktion af de ældste kalkmalerier. T.v. perspektivisk terningmønster fra nordvæggen i det vestre rum, t.h. pyramidemønster fra det nordøstre hjørne i det østre rum.

Sønderhuset efter moderniseringen. T.h. den ny bryggers- og borgestuelænge. Omkr. 1570.

SØNDERHUSET MODERNISERES

Umiddelbart får man det indtryk, at de store kurvehanksbuede vinduesåbninger, der idag dominerer Sønderhusets ydre, har afløst de oprindelige fladbuede vinduer. Går vi bygningen nøjere efter i sømmene, viser det sig imidlertid, at der mellem de ældste og de nuværende vinduesåbninger har været endnu et vinduessæt, hvilket man kommer frem til på følgende måde: I den nordre halvdel af Sønderhusets øvre etage kan iagttages rester af en kalkmalet dekoration, som er yngre end de sort-grå-hvide terning- og pyramidemønstre, der fra først af dækkede væggene. Disse yngre kalkmalerier står bl.a. ret velbevarede i flere af de kurvehanksbuede vinduesnichers højresider, medens der ikke findes de ringeste spor af bemaling i de samme nichers venstresider. Det er ydermere bemærkelsesværdigt, at dekorationen i vinduesnicherne er afbrudt efter en nogenlunde lige linie ca. 2,2 m over gulvet, og at karakteren af murværk og puds over denne linie er en helt anden end i de nedre dekorerede murflader. (Se fot. på side 47). Har man først fået øje for disse forskelligheder i den håndværksmæssige udførelse, er det ikke vanskeligt at se, at der er en tilsvarende forskel på de enkelte vinduesnichers højre- og venstresider – og denne sidste iagttagelse gælder samtlige vinduer i denne etage – bortset fra det i vestgavlen. Forklaringen på disse forhold kan kun være den, at der i de kurvehanksbuede vinduer indgår den ene side af et lavere og smallere vindue, der ligesom de kurvehanksbuede har været udstyret med indvendige smigede nicher.

Vinducstyper i Sønderhusets boligetage. T.v. det opr. vindue (1520–30). I midten vinduesformen efter moderniseringen (1560–70), hvor den oprindelige yderfals er bevaret, medens de øvrige false er borthuggede og den indre niche ført ned til gulvet med smigede sider. T.h. det brede kurvehanksbuede vindue (1585–90[?]), hvori de to ældre vinduers venstre fals indgår.

Ved at forfølge disse iagttagelser bliver det klart, at dette mellemste vinduessæt er fremkommet ved en udvidelse af de ældste vinduer, idet man på et vist tidspunkt – med bibeholdelse af de oprindelige false og stik i murens yderside – har erstattet de indre vinkelrette false og den indre del af brystningsmuren med en fladbuet niche, der med skrånende sider åbnede sig ind mod rummet. Ved denne omdannelse opnåedes, at vinduesåbningernes lysningsmål blev ca. 30 cm bredere og knapt 20 cm højere, hvilket i forbindelse med de indvendige nichers skrå sider har betydet en væsentlig forbedring lysmæssig set. (Se rekonstruktion herover).

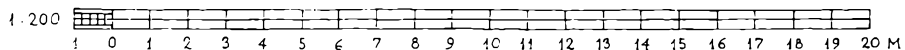
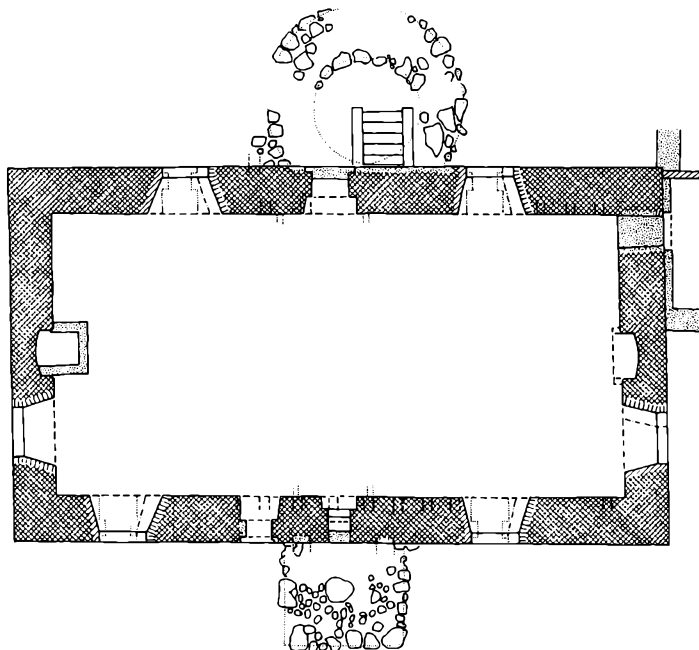
Men vinduesudvidelsen synes langt fra at have været den eneste ændring, der blev foretaget i disse år. Et kampestensfundament, der ved undersøgelserne i 1948 fremgravedes ved Sønderhusets sydside, fortæller således, at der her en overgang har stået en rektangulær tårn- eller kvistagtig udbygning – ca. 3,2 m bred og ca. 2,8 m dyb – som på et vist tidspunkt må have afløst den tidligere hemmelighedskarnap. Til erstatning for denne højst nødvendige indretning blev i hjørnet umiddelbart vest for den nye udbygning opsat en mindre karnap – formentlig af bindingsværk –, hvortil man skaffede sig adgang gennem det midterste af de oprindelige vinduer, der ved borthugning af brystningsmuren omdannedes til en dør. (Se opmåling på side 22 og fot. på side 31). Umiddelbart gav fundamenterne af den kvistagtige udbygning ingen oplysninger om ydervæggens byggemåde. Fundamenternes ringe udstrækning og det forhold, at ydervæggene ikke har efterladt sig spor i stenhusets murværk, tyder dog på, at udbygningen må have været opført af bindingsværk. (Opmåling på side 44).

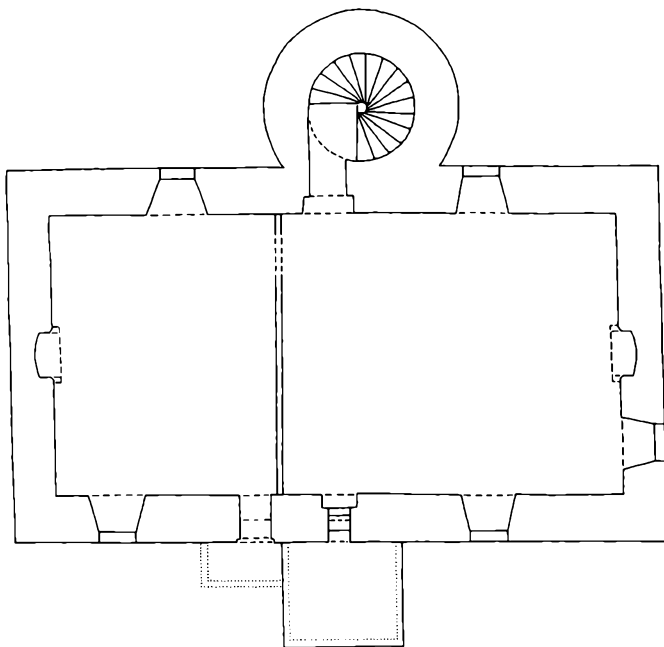
Det fremgravede fundament for gårdsidens runde trappetårn, som opførtes omkr. 1360-70.

Medens de ovenfor beskrevne forandringer og nyindretninger først blev afsløret gennem bygningsundersøgelsen i 1948, gav en synsforretning fra 1685⁴³ et praj om, at der engang havde været trappetårn på Sønderhusets gårdside. Der blev derfor gravet i gården ud for den tidligere omtalte skal-muring, og blot et spadestik under den nuværende brolægning fremkom ganske rigtigt et svært kampestensfundament, der tydeligt nok havde båret et rundt trappetårn. (Opmåling på side 44, fot. herover).

Selvom det ikke kan bevises, er det vel rimeligt at tænke sig, at trappetårnet og udbygningen på sydsiden er samtidige, og at de ydermere er opført i forbindelse med den indre modernisering af overetagens vinduer. Med hensyn til de senere gennembrudte fladbuede vinduer i underetagen er der det bemærkelsesværdige, at de er placeret lige under overetagens udvidede vinduer og ydermere har nøjagtig samme bredde som disse. Dette indebærer selvfølgelig ikke, at de nødvendigvis tilhører samme byggeperiode, men blot at de efter alle solemærker at dømme må være ældre end de brede kurvehanksbuede vinduer.

Udstrækningen af den fragmentarisk bevarede yngre vægdekoration (som vil blive beskrevet senere) synes at vise, at den øvre etage nu var opdelt i to rum, et større næsten 9 m langt mod øst og et mindre ca. 6 m langt mod vest. Indgangen til det store østre rum var gennem den oprindelige dør i gård-siden, hvor det murede vindeltrappetårn havde afløst den åbne svale med sin primitive trætrappe, medens den forhenværende hemmelighedsdør i rum-mets modsatte langvæg førte ud til et lille kammer i den nyopførte kvist- eller tårnagtige tilbygning mod syd. De to oprindelige vinduer i den nordre og søndre langmur var som beskrevet gjort større og havde fået nicher med smigede sider ind mod rummet, og samtidig var et tredje vindue af lignende type åbnet i den tidligere vinduesløse østgavl. Endelig kan det ses, at den oprindelige kamin i gavlen stadig var i brug. I det mindre vestre rum, på hvis vægge der skal være iagttaget ubetydelige rester af en bemaling med røde og gyldne farver⁴⁴, var de to vinduer – et i hver langmur – som nævnt gjort større, medens det tredje var ændret til den dør, der gav adgang til den nye hemmelighed på sydsiden. (Se planrekonstruktion på næste side).

På foregående side opmåling 1:200 af Sønderhusets overetage med de fremgravede fundamenter af gårdsidens runde trappetårn og den kvistagtige udbygning mod haven. Herover rekonstruktion af Sønderhusets overetage efter moderniseringen 1956-70. Mål 1:200.

Der kan næppe være tvivl om, at det store østre rum må have udgjort boligens stue, og at det noget mindre rum mod vest, hvorfra der var udgang til hemmeligheden, har fungeret som sengekammer, medens rummet i den tårnagtige udbygning – med adgang fra stuen – har udgjort „lejlighedens“ kabinet eller tårnkammer i lighed med, hvad vi kender fra en række herregårde fra sidste halvdel af 1500-årene.

Af den kalkmalede vægdekoration i stuen er som nævnt kun bevaret spredte rester, der dog – når de stykkes sammen – giver et nogenlunde sikkert indtryk af såvel helheden som detaljerne. (Fot. på side 47, rekonstruktionsforsøg på side 49). I højden er dekorationen opdelt i tre dele, hvoraf den nederste forestiller ophængte draperier, herover kommer en lav fagdelt frise med englehoveder og øverst en ligeledes fagdelt efterligning af fyldingspaneler. Draperierne er fremstillet ophængt i ringe; de er gule og rødbrune („gyldne og purpurfarvede“), og det ser ud som der foregives at være to lag, et enklere underst og et mere „pragtfuldt“ øverst, der i modsætning til det underste ikke når helt ned til gulvet. I friserne over draperierne ses med mellemrum korte

felter med en pyramideformet fyldning. Disse felter, der er brune med forskellige gule og rødbrune farver på pyramidens flader, danner sokler for de pilastre, der fagdelser dekorationens øverste del. Mellem de pyramideudstyrede sokler er anbragt lysegrå felter med dybrøde fyldinger, hvori der med gråt og lyseblåt er fremstillet vingede englehoveder omgivet af svungne akantusblade. De fagdelende pilastre i den øverste del af dekorationen har brune postamenter, baser og kapitælbånd, medens selve skafterne er gråhvide med grønne strøg, som skulle de forestille at være af marmor. De store nærmest kvadratiske felter mellem pilastrene er udformet som femdelte fyldingspartier med ovale midterfyldinger, der tilsyneladende har indeholdt „malerier“ af adelsmænd og deres fruer. (Desværre er disse midterfyldinger så dårligt bevarede, at man kun lige kan ane, hvad de forestiller). De øvrige fire fyldinger er udfyldt med gule svungne akantusranker på rødbrun bund. Felternes rammeværk er ligeledes gult med en rødbrun „tilbageliggende“ flade i midten trukket op med hvide og sorte lys- og skyggekanter. Foroven afsluttes dekorationen med vekslende hvide, gule og lyseblå bånd, der vel skal antyde en art gesims. I østgavlens og sydsidens vinduesnicher, hvor den kalkmalede dekoration som nævnt er ret godt bevaret (i nichernes højresider), er der over frisen kun et enkelt fyldingsfelt med svungne akantusranker. Her kan man se, at det må have været en virkelig dygtig maler, der har gjort dekorationen. Især er rankerne forbavsende sikkert udført med en fin fornemmelse for bladernes svungne form og felternes dekorative udfyldning. (Fot. af fyldingsfelt i vinduesniche gengivet på side 48).

Skal man forsøge en datering af Sønderhusets ombygning, vil det være rimeligt at tage sit udgangspunkt i stuens kalkmalede vægdekorationer. Medens de oprindelige terning- og pyramidemønstre hører hjemme i den seneste del af middelalderen, er dekorationen med de ophængte draperier og fyldingspanelerne typisk for renaissance, idet akantusrankernes form og panelernes inddeling antyder en stilistisk placering ved overgangen fra ungrenaissance til højrenaissance. Det kan derfor næppe være helt galt at datere stuens vægdekoration – og hermed Sønderhusets modernisering – til tiden omkring 1560–70. Iøvrigt findes der på den svenske herregård Rydboholm et træpanel fra årene kort efter 1550, som er meget lig Tjeles kalkmalede panel-efterligning.⁴⁵⁾ Hvad de ændrede vinduer angår, er det uden tvivl den senmiddelalderlige vinduestype, som bl.a. kendes fra Spøttrup og Voergaard (ca. 1520), der har været forbilledet (se iøvrigt side 37–38).

Tårn- eller kvistagtige udbygninger svarende til den, der søjedes til Sønderhuset, kendes bl.a. fra Aalborghus⁴⁶⁾ (1547), Lerkenfeld (ca. 1555), Staarupgaard⁴⁷⁾ og Krabbesholm⁴⁸⁾ ved Skive (begge fra omkring 1560). Også de runde vindeltrappetårne bliver almindelige på herregårdene i disse år. Et af

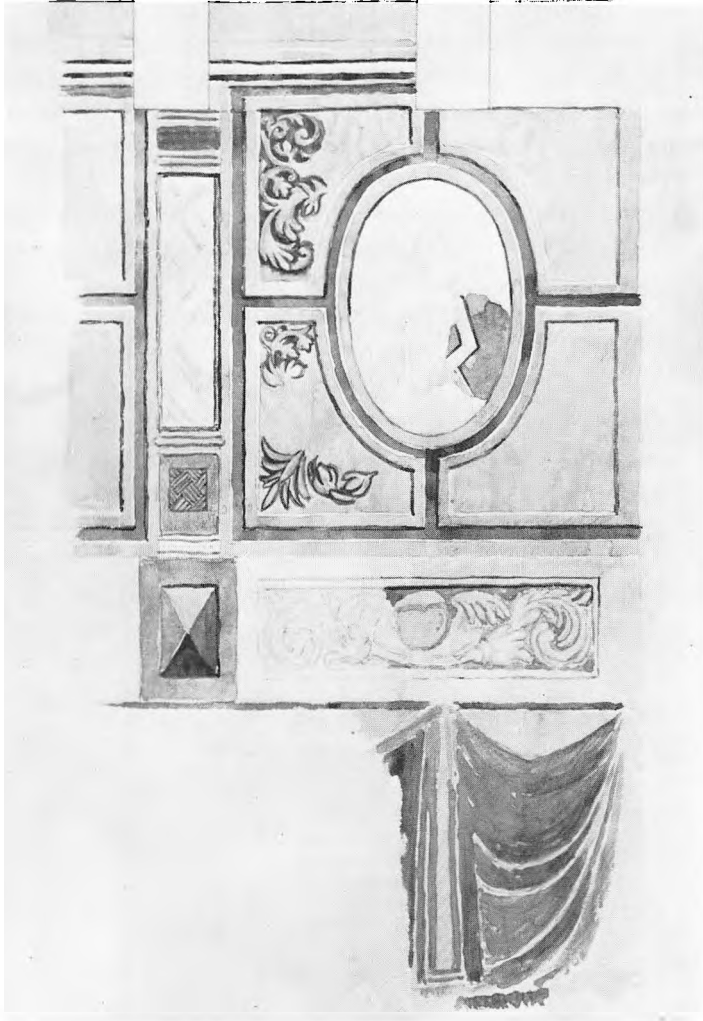
Kalkmalet vægdekoration fra omkr. 1560–70 i det østre rum (stuen) i Sønderhusets moderniserede boligetage. Fotografiet viser det sydøstre hjørne med den søndre side af østgavlens vinduesniche. Foruden ses de ophængte draperier, herover den vandrette bort med de her næsten totalt forsvundne englehoveder (i hjørnet til højre anes en af de søkler, der bærer de fagdelende pilastre) og øverst et panelfelt med akantusløvværk.

Feltet fra østgavlens søndre vinduesniche med de flot svungne akantusranker.

de ældst kendte eksempler er Jørgen Lykkes Overgaard (ved Randers) fra 1545–47,⁴⁹ men også Lerkenfeld, Randrup, Krabbesholm, Høgholt⁵⁰ og flere andre fra årene omkring 1555–60 har runde trappetårne, medens Sæbygaard⁵¹ i Vendsyssel og Hollufgaard⁵² på Fyn (begge fra 1576) er blandt de første, der opføres med manglekantet trappetårn.

Det er tidligere nævnt, at de brede fladbuede kælderhvælve dukker op i Midtjylland omkring 1555, og den opmærksomme læser vil sikkert have fæstnet sig ved, at netop denne hvælvetype findes på en del af de gårde, der er udstyret med runde trappetårne og tårn- eller kvistagtige udbygninger. Da trappetårnet og sydsidens udbygning ved moderniseringen føjedes til det gamle Sønderhus, var det uden tvivl egnens nybyggede gårde man efterlignede. Ville det da ikke være rimeligt at tænke sig, at også det tredje karakteristiske træk i disse nye gårde – nemlig det brede fladbuede tøndehvælv – blev indført i Sønderhuset ved samme lejlighed. Går man ind for dette ræsonnement – og det forekommer mig at være forsvarligt – vil alle brikker i undersøgelsen falde smukt på plads, og Sønderhusets hidtidige bygnings-

Kalkmalet vægdekoration i det østre rum (stuen) i Sønderhusets omkr. 1560–70 moderniserede boligetage. Sammentegning af forskellige fragmenter i deres rette sammenhæng, foretaget på Tjele i 1948. Mål 1-20.

historie tegne sig på følgende måde: Opført omkring 1520–30 af Mogens Lauridsen Løvenbalk som et enkelt senmiddelalderligt stenhus med bolig i overetagen og magasinrum i underetage og kælder (der da må formodes at have haft bjælkeloft). Moderniseret omkring 1560–70 (af landsdommer Erik Skram?) ved hvilken lejlighed man ændrede boligetagens indretning, tilføjede trappetårnet mod gården og udbygningen på sydsiden samt indbyggede det

fladbuede tøndehvælv i kælderen. Med 30–40 år mellem opførelse og modernisering kan man også bedre akceptere tilstedeværelsen af to sæt vinduer og to sæt kalkmalede vægdekorationer hidrørende fra hver sin stilperiode.

Det er fastslået, at Sønderhusets boligetage efter ombygningen kom til at rumme en stor, festligt dekoreret stue mod øst med tilhørende „tårnkammer“ og et mindre sengekammer mod vest med udgang til den obligate hemmelighed. I de større herregårdsbygninger fra anden halvdel af 1500-årene omfatter den daglige bolig, der tilsyneladende næsten altid er placeret i stueetagen, som oftest to store gennemgående gavlstuer og mellem disse en forstuegang langs gårdsiden med adgang fra trappetårnet og to eller flere sengekamre med tilhørende hemmeligheder ud mod voldgraven eller haven. Fra begge gavlstuer er der udgang til små – som oftest overhvævede – kamre, der er placeret i de hjørnetårne, som sjældent mangler i renaissance-tidens herregårdsbygninger.⁵³⁾ De større herregårdes daglige bolig rummer således to nogenlunde ens rumsuiter, hver især omfattende stue, tårnkammer og sengekammer. Det moderniserede Sønderhus kan fremvise en tilsvarende rumsuite og må således siges at være ført á-jour bolig-mæssigt set – dog med den begrænsning, at der kun blev plads til een suite.

Sønderhusets sydvestre vindue, i hvis venstre side der indgår en 12 skifter høj fals samt lidt af fladbuestikket hidrørende fra det oprindelige vindue.

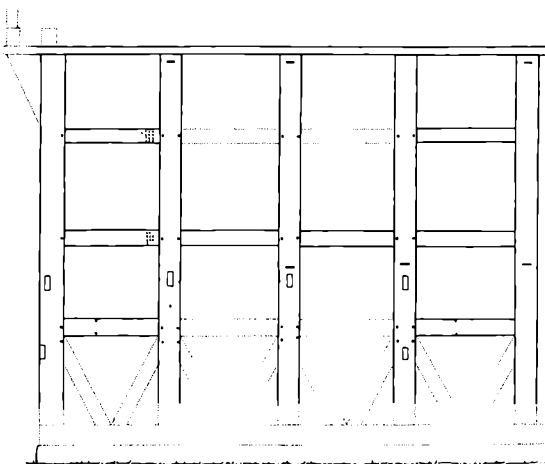
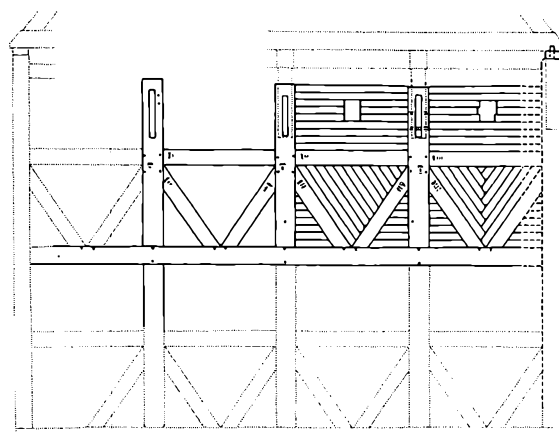

Den lave østlænge set fra haven. T.v. Sønderhusets gavl, t.h. den karnapagtige udbygning.

BRYGGERS OG BORGESTUELÆNGEN

Set fra borggården fremtræder den lave del af østfløjen idag som en grundmuret to-etages længe. (Se fot. på side 00). Går man bygningen nøjere efter, vil man imidlertid i den mere bortgemte haveside opdage seks fag bindingsværk, der røber længens oprindelige byggemåde. Og disse langsidefag er ikke det eneste, der er bevaret af de gamle ydermure. Gemt bag den grundmurede sydlige forlængelse, der må være nogenlunde samtidig med gårdens grundmur, findes bindingsværkslængens oprindelige sydgavl, der degraderet til tværskillerum stadig stiller sit svære egetømmer og tavlenes munkestensmurværk til skue. (Se fot. af haveside herover). Af den tidligere omtalte synsforretning fra 1685 fremgår det, at den østre fløj på dette tidspunkt var gårdens bryggers- og borgestuelænge, og som sådan har den uden tvivl fungeret lige siden opførelsen.

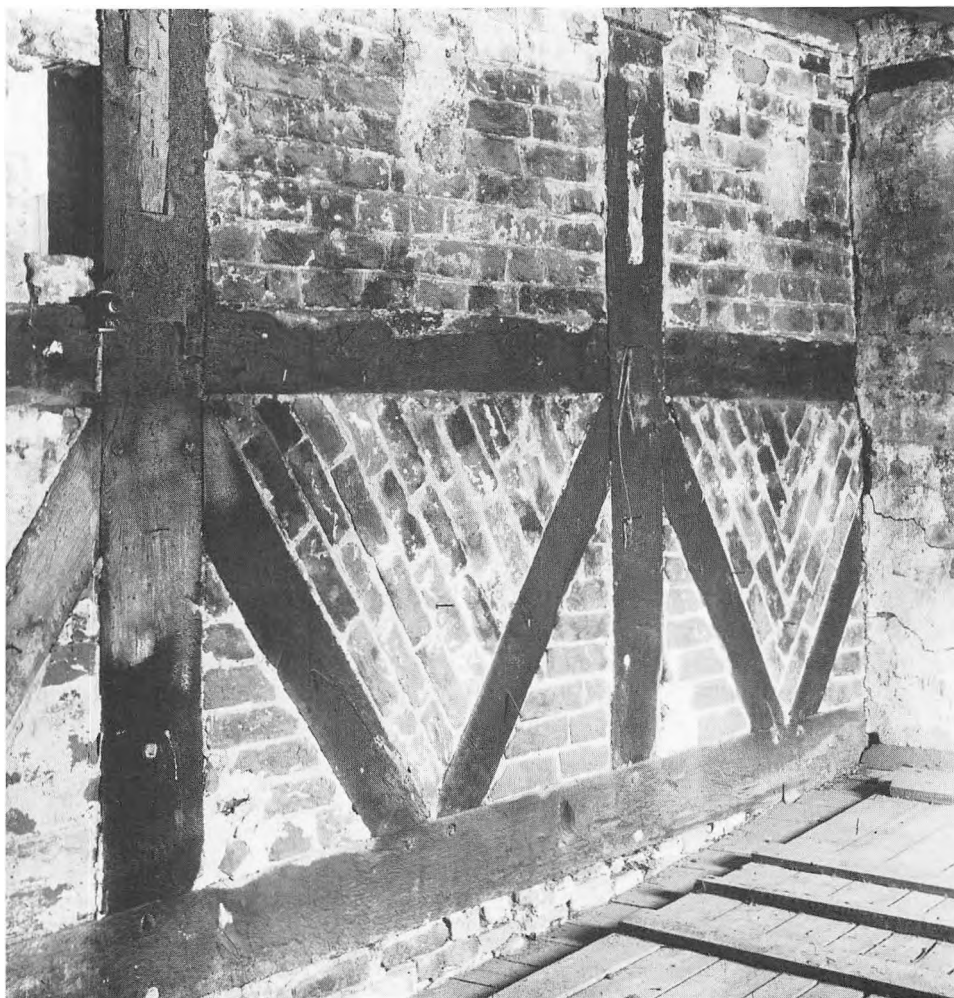
Det bevarede bindingsværk i havesiden, der udgør den oprindelige længes seks sydligste fag, er opbygget af 11"-14" brede egestolper, som er gennemgående fra fodtømmer til tagrem. (Opmåling på side 52). De enkelte fag,

1:100 10 M

Opmåling 1:100 af bryggers- og borgestuelængens bindingsværk. Øverst sydgavlen og herunder de fire sydligste fag af østsiden. Gavlens underetage rekonstrueret (en skråstiver glemt).

hvis bredde – målt fra stolpemidte til stolpemidte – er omkring 155 cm, opdeles i højden med vandrette løsholter i fire tavl, af hvilke det nederste har været udstyret med dobbelte skråstivere, som har skullet stabilisere konstruktionen i længderetningen. Disse skråstivere er senere hen blevet udskiftet med de nuværende lodrette dokker – utvivlsomt i forbindelse med en reparation, der tillige omfattede en bortskæring af ca. 25 cm af stolpernes nedre ender og indlægning af det nuværende fodtømmer. Begge etagers bjælkelag er fastgjort fordækt i stolperne, hvilket vil sige, at de ca. 16 cm lange bjælke-

Del af bryggers- og borgestuelængens oprindelige sydgavl. Foroven i stolperne ses taphullerne efter de knægte, der i fordums tid støttede den udkragede gavltrekant.

tappe, der er stemt ind i de ca. 20 cm tykke stolper bag fra, ligger godt beskyttet inde i stolperne og således ikke giver sig til kende på disses ydersider. Endelig bør det nævnes, at tagværkets spær er sadlet over stolpernes lodrette tappe, der stikker op gennem tagremmen.

Af bindingsværkslængens oprindelige sydgavl, der nu gør tjeneste som indvendigt tværskillerum, er kun den øverste etage synlig. (Fot. herover, opmåling på foreg. side). Her ses det, at gavlen er fire fag bred, og at stolperne – i modsætning til østsidens højstolper – er etagedelte og således kun rækker

fra bjælke til bjælke. Gavlens øvre stokværk har to rækker tavl, hvoraf de nederste er udstyret med dobbelte skråstivere. Formentlig har det nu tildækkede bindingsværk i gavlens underetage været disponeret på lignende måde. Lange taphuller i overetagens stolper viser, at den fjernede gavltrekant har været knægtbåret, hvilket vil sige, at den har sprunget frem foran den øvrige del af gavlen – båret af korte stikbjælker, som blev støttet af de i stolperne indtappede knægte.

At den nu grundmurede gårdside fra først af var af bindingsværk, er helt sikkert. Derimod har det ikke været muligt at fastslå, hvorvidt denne langvæg har haft knægtbygget stokværksfremspring over stueetagen i lighed med mange købstadshuses gadesider, eller om den har været opført med gennemgående højstolper som havesiden.

Også med hensyn til længens oprindelige længde hersker der nogen usikkerhed. Umiddelbart skulle man tro, at samtlige 17 fag mellem den oprindelige sydgavl og nordgavlen, der er sammenbygget med den nuværende hovedbygning, var opført i en støbning, idet der i nordgavlen indgår tre svære bindingsværksstolper, som meget godt kunne være samtidige med de øvrige bevarede bindingsværksfragmenter. Mod denne antagelse taler bl.a. nogle temmelig forvitrede afbindingsnumre, som kan iagttages på to løsholter i den østre langsides sydligste fag – umiddelbart op til sydgavlens hjørnestolpe, idet disse numre, der fremtræder som halvcirkler, stukket med et stort huljern, synes at vise, at bygningen fra først af kun har omfattet de 12 eller 13 sydligste fag. På det øverste løsholt, som er det mindst vejrbidte, ses således 12 sikre halvcirkler anbragt i fire rækker over hinanden samt en uregelmæssighed, der med lidt god vilje kan tydes som en trettende halvcirkel. (Ses på opmålingen på side 52). Selvom der selvfølgelig ikke kan ses bort fra den mulighed, at en enkelt halvcirkel eller to kan være gået til i tidens løb, må det dog være rimeligt at gå ind for den antagelse – især da også andre forhold taler herfor, at den 17 fag lange bryggers- og borgestuelænge er opført i to etaper, af hvilke den første omfattede de 13 sydligste fag.

På sydgavlens tømmer, der takket være østfløjens grundmurede forlængelse kun har været udsat for vejrligets påvirkning i godt 100 år eller deromkring, står afbindingsnummereringen stadig klart og uantastet. Samtlige tømmerstykker er her mærket med to halvcirkler forbundet med et ubrudt cirkelslag, som henviser til den bygningsdel, de tilhører. Det vil i dette tilfælde sige sydgavlens øvre stokværk. Herudover er såvel stolper som løsholter og skråstivere nummereret fortløbende med halvcirkler svarende til mærkningen af de to løsholter i havesidens sydligste fag. (Se opmålingerne side 52 og 56).

Også med hensyn til tavlene giver den velbevarede sydgavl god besked (fot. side 53). Det ses således, at der til udmuringen er anvendt munke-

sten af nogenlunde samme format som i Sønderhusets murværk⁵⁴, og at skifterne i de trekantede tavler er lagt parallelt med skråstivernes retning. Fugningen, der minder meget om Sønderhusets, er udført med murskeen – som oftest med et enkelt strøg, men undertiden også med dobbeltstrøg, så fugerne får et rygget tværsnit. I flere af gavlens øverste tavler anes en tilmuret tre skifter høj glug (lys-, luft- eller røgåbning).

Hvornår bryggers- og borgestuelængen er opført, kan det være vanskeligt at svare på, idet bindingsværkets konstruktive udformning faktisk er det eneste i bygningen, der kan danne udgangspunkt for en datering – og det giver umiddelbart en relativ bred margin. Så meget kan dog siges med sikkerhed, at meget ældre end fra tiden omkring 1560 kan denne konstruktion næppe være. Til gengæld må man i det mindste op til århundredskiftet, hvis man skal fastsætte en grænse i modsat retning. Der er imidlertid enkelte træk, som forekommer temmelig gammeldags. Her tænkes på bjælkernes fastgørelse i stolperne med fordækte tapforbindelser, det ret spinkle fyldtømmer (løsholter og skråstivere), den enkle og rent konstruktivt betonede mønstermuring i sydgavlens trekantede tavler, den senmiddelalderlige fugeform og endelig afbindingsnummereringens simple addering af halvcirkler uden særlige tegn for 5 og 10. Tager man disse træk i betragtning, kan det næppe være helt galt at sætte opførelsetiden til årene mellem 1560 og 1575.

Vi har nu gennemgået alt hvad der kan siges om bryggers- og borgestuelængens oprindelige ydre. Af bygningens ældste indretning er der tilsyneladende så at sige intet tilbage udover en svær tværmur mellem 8. og 9. fag regnet fra den oprindelige sydgavl. En udgravning, som i forbindelse med undersøgelserne blev foretaget i 7. og 8. fag, viste imidlertid med al mulig tydelighed, at bryggersets ildstedsindretninger havde været placeret i denne del af længen. Den nøjere udformning af disse indretninger var det dog på grund af de mange senere ændringer ikke muligt at udrede. Så meget kan imidlertid siges med nogenlunde sikkerhed, at der op mod den svære tværmur må have stået en meget stor åben skorsten, hvoromkring de øvrige ildstedsanordninger synes at have været grupperet.

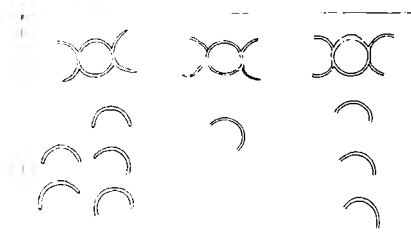
Den grundmurede toetages kvist, der ud for 7. og 8. fag springer frem på længens haveside, blev også undersøgt ved denne lejlighed. Efter det ydre at dømme skulle denne lille udbygning være opført sidst i 1700-årene, men ved afhugningen af de tykke pudslag, der dækkede ydermurenes indersider, kom det oprindelige, langt ældre og stærkt ildskørnede munkestensmurværk for en dag, og det blev hermed klart, at de tre ydermure havde udgjort bagmuren og sidevangerne i et stort ildsted, hvis skrånende kappe tegnede sig tydeligt i østsidens murværk udfor 2. etage. Den højtsiddende kappe godtgjorde – tillige med forskellige andre træk – at vi stod overfor resterne af en

malkølle, som formentlig er identisk med den kølle, der i synsforretningen fra 1685 under gennemgangen af „Neder Brøgers Løftet” giver anledning til følgende påtale: „Klinchen och handtagit fra Koberdøren for Køllen er borte”. Men dette betyder selvfølgelig ikke nødvendigvis, at køllen og udbygningen går tilbage til opførelsestiden. (Udbygningen ses på fot. side 51).

Da det 8. af længens fag er væsentligt bredere end de øvrige, er der grund til at tro, at den store bryggersskorstens kappe og pibe har været ført gennem bjælkelagene i dette fag. Af ildstedsplaceringen fremgår det, at bryggerset må have optaget længens otte sydligste fag, hvad den stærke tilsodning af murværk og tømmer i 2. stokværk og tagrummet i denne del af bygningen da også giver et tydeligt indtryk af.

I øvrigt omtaler synsforretningen fra 1685 følgende lokaliteter og indretninger i bryggers- og borgestuehusets nedre etage: bryggerset, arnen i ovnen og kedelgruen, borgestuegangen med dør og vindue (formentlig ud til gården) samt borgestuen, som synes at have optaget længens nordre del. I den øvre etage nævnes udover „Neder bryggersløftet” med malkøllen blot spisekammeret, der var placeret ovenover borgestuen. Selvom dette synsdokument er udfærdiget mere end 100 år efter bryggers- og borgestuelængens opførelse, må det være rimeligt at formode, at det billede, vi herigennem får af indretningen, i det store og hele dækker længens oprindelige disposition.

Vi kan herefter med relativ stor sikkerhed fastslå, at der mellem 1560 og 1575 – d.v.s. nogenlunde samtidig med Sønderhusets modernisering, som vi formoder skyldes landsdommer Erik Skram – langs borggårdens østside blev opført en ny to stokværk høj bryggers- og borgestuelænge af bindingsværk, som strakte sig nordpå fra Sønderhusets nordøstre hjørne i en længde af 13 fag. (Se skråprojektion på side 41). Længen har i stueetagen rummet bryggers, borgestuegang og borgestue, medens der i den øvre etage – udover de udstrakte lofter – var indrettet spisekammer i længens nordre ende over borgestuen. Men om den ny længes bygherre var Erik Skram eller sønnen Jørgen Skram, som overtog Tjele i 1568, lader sig næppe afgøre på det foreliggende grundlag.

Tømmernumre fra sydgavlen (3, 1 og 5).

Jørgen Skrams hovedbygning set fra borggården. T.h. den nordre ende af den lave østlænge.

„WI BYGGE HER HUSE OC STORE FESTE
ENDOG WI ERRE HER FREMEDE GIESTE
GUD UNDE WOS HER SAA AT BYGGE OC BOO
AT WI KUNDE NAA DEN EVIGE ROO
ANNO 1585 LOD IØRGEN SKRAM TIL TIELE
OC HANS KIERE HØSTRU F. HILLEBORG DAA
OPBYGGE TETE HUS OC BROO
GUD UNDE OS DEN EVIGE ROO“

Rigsråden Jørgen Skram, der arvede Tjele efter sin fader i 1568, udvidede ejendommens jordtilliggende betydeligt, bl.a. ved at nedlægge den gamle landsbys 12 gårde og lægge jorden ind under hovedgården. At han også ønskede at erstatte det gamle – af faderen få år forinden moderniserede – stenhus med en større og mere standsmæssig bolig, var forståeligt, især da når man tager i betragtning, at herremændene rundt om i landet netop i disse år udstyrede deres gårde med store nye hovedbygninger.

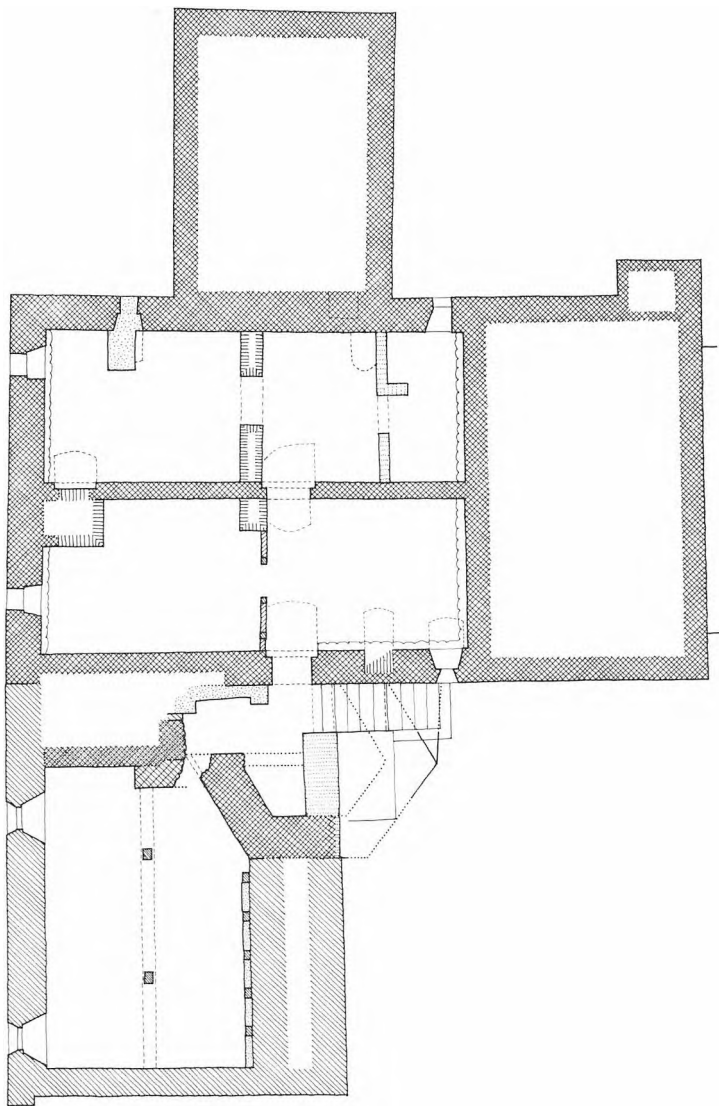
Tjeles nuværende hovedbygning, som Jørgen Skram og hans hustru fru Hilleborg Daa i følge den ovenfor citerede indskrift lod opføre i 1585, er et to stokværk højt vinkelanlæg med fløje i øst og nord. Til østfløjen, der har gavle i nord og syd, knytter sig en større udbygning mod øst, medens nordfløjen med borggårdsporten har en mindre udbygning ved den vestre gavl. Mod syd er østfløjen – som tidligere nævnt – sammenbygget med den ældre, noget lavere bryggers- og borgestuelænge.

Uvilkårligt melder den tanke sig, om ikke dette ret komplicerede anlæg i virkeligheden – langt snarere end at være skabt i en støbning – er blevet til som flere selvstændige bygningsafsnit, opført over en længere periode. Et forsøg på at besvare dette vigtige spørgsmål blev derfor helt naturligt det første punkt på programmet, da bygningsundersøgelsen af Tjeles hovedbygning indledtes i sommeren 1948.

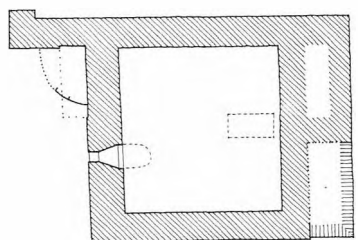
Undersøgelsen godtgjorde, at østfløjen må have stået færdig i nogen tid før man tog fat på opførelsen af nordfløjen, idet der var et tydeligt skel i nordsidens murværk udfor østfløjens vestre murflugt. Det var ligeledes tydeligt, at østfløjens murværk var det ældste og nordfløjens det senere tilføjede. Ydermere viste undersøgelsen, at der var forbandt mellem østfløjen og den østre udbygning, hvilket beviser deres samtidighed. (Se kælderplanen, som er gengivet på næste side).

I kælderen under nordfløjen kun få meter fra østfløjens vestre langside, ses en skrånstillet munkestensmur, der sammen med en tilstødende tværmur danner de to sider af en sekskant. Den eneste rimelige forklaring på disse mures tilstedeværelse måtte være den, at de udgjorde resterne af et senere nedrevet trappetårn, der havde hørt til østfløjen, dengang denne stod alene. For at skabe fuld sikkerhed blev der gravet ude i gården på det sted, hvor to af tårnets andre sider skulle mødes, hvis teorien holdt stik, og her fandt vi ganske rigtigt de utvetydige rester af endnu et tårnhjørne.

Udover trappetårnets munkestensmure ses i kælderen under nordfløjen flere andre murpartier, som det umiddelbart synes vanskeligt at finde nogen rimelig forklaring på. Nord for trappetårnet strækker sig således fra nordfløjens ydermur og sydefter en kvaderklædt mur, som nogenlunde midt i kælderen forsvinder ind bag en kort fremspringende munkestensmur. Uden tvivl har disse to mure på en eller anden måde været sammenbygget med trappetårnet, men ved en senere foretaget gennembrydning har man hugget et hjørne af såvel trappetårnet som munkestensmuren og ydermere blotlagt en ca. 120 cm tyk murkerne af marksten, der tilsyneladende udgør fortsættelsen af den kvaderklædte mur. Dog mangler kvaderbeklædningen på dette sted, idet munkestensmuren her synes at være bygget op til eller sammen med markstenskærnen. I det snit, der fremkom ved gennembrydningen,

1:200
 1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 M

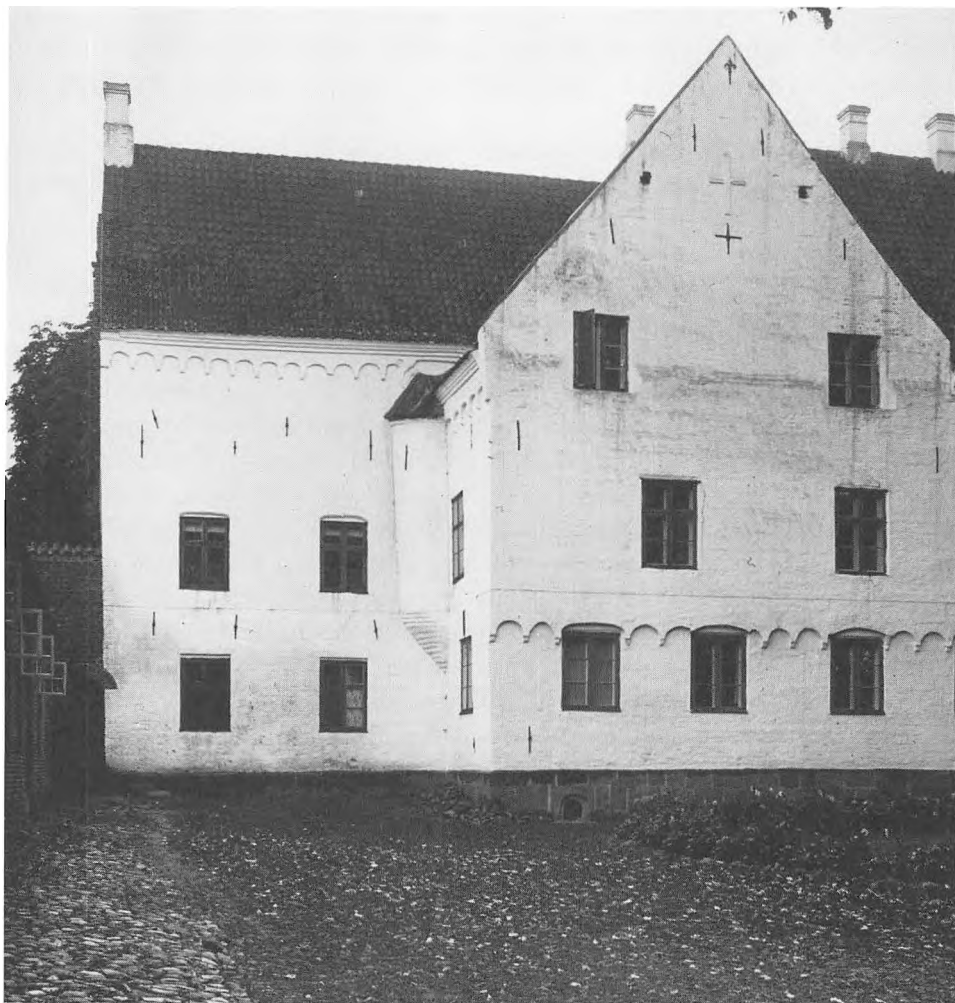
Jørgen Skrams hovedbygning. Kælderplan 1:200, øst opad. Det ældre østre hus krydsskraveret. Den tilføjede nordfløj med porten enkeltskraveret. Skravering vinkelret på konturlinier og prikudfyldning angiver yngre tilføjelser. Rekonstruerede mure vist med en prikket kontur. Stikkapper og dragere m.m. over snitplanet punkterede.

ser det ud som om den svære markstenskerne på den side, der vender mod østfløjen, har været beklædt med en halv sten tyk skalmur af munkesten, men desværre sløres forholdene på dette sted af et brokket murstensparti af ubestemmelig karakter. Det eneste der med rimelighed kan siges om disse gådefulde murrester er, at den kvaderklædte mur i ret høj grad minder om nordgavlens sokkel og således meget godt kunne være opført samtidig med østfløjen – måske som sokkel for en udbygning i hjørnet mellem trappetårnet og fløjens vestmur. (Antydet på skråprojektion side 71).

Endelig skal det nævnes, at der på østfløjens østside umiddelbart op til sydgavlen findes en lille rektangulær udbygning, der uden tvivl har rummet det østre hus' hemmeligheder.

Vi har hermed fastslået, at Jørgen Skrams hovedbygning er opført i to tempi, og at den ældste del (den nuværende hovedbygningens østfløj) var et rektangulært hus med gavle i nord og syd, hvortil der knyttede sig et sekskantet trappetårn mod vest og en større rektangulær udbygning mod øst. Det 18,5 meter lange og godt 10 meter dybe hus omfatter en tøndehvælvet kælder, to normale etager og øverst en halvetape, der går op i taget. Den søndre trediedel af bygningen har dog ingen kælder, idet den underste etages gulv her ligger i højde med terrænet udenfor. Den østre udbygning bærer ikke uden grund den dag i dag navnet „Tårnet“, idet den ringe dybde (5,8 meter), ydermurenes store højde (de er godt en meter højere end hovedhusets ydermure) og det ualmindelig stejle tag giver den korte fløj en tårnagtig karakter. (Se fot. på side 65 og rekonstruktion på side 67). Tårnet, som vi herefter vil benævne denne udbygning, rummede fra først af tre fulde etager: En underetape med gulvet i niveau med det omgivende terræn, en mellemetape, hvis gulv lå lidt lavere end hovedhusets gulv og en øvre etage, hvis loft lå ca. 80 cm under murkronen. En lille spindeltrappe, hvis cylinder endnu ses udvendigt i hjørnet mellem hovedhusets østside og Tårnets nordside, forbandt engang de to øvre etager. (Se fot. næste side). Det senere nedrevne sekskantede trappetårn på hovedhusets vestside beskrives i en synsforretning fra 1768 som „et 8te kantet Torn, Noget Höyere end Huussene, Flad Ovenpaa belagt med Blÿe”.⁵⁵) At betegnelsen ottekantet må være en skrivefejl, viser de bevarede og fremgravede murrester.

Som Tjeles hovedbygning står idag med delvis overkalkede mure og nyere tiders vinduesformer, får man måske ikke umiddelbart indtrykket af at stå over for en bygning fra slutningen af 1500-årene; men man skal ikke betragte det gamle murværk længe, før man opdager en række træk, der går tilbage til opførelsestiden. Vi skal nu se lidt nøjere på, hvad disse endnu synlige træk sammenholdt med bygningsundersøgelserne kan fortælle om hovedbygningens oprindelige disposition og udseende.

Nordgavlen og Tårnet (den østre udbygning) på Jørgen Skrams østre hus. I det indadgående hjørne ses vindeltrappen, der forbinder kamrene i Tårnets 2. og 3. stokværk.

Allerførst lidt om byggemåden: Murene er opført af munkesten i krydsforbandt med en kerne af marksten. Hvor murværkets fugning ikke er fornyet, ligger mørtlen i plan med stenfladerne og såvel i de lodrette som i de vandrette fuger er der trukket et smalt spor med huljern. Røde kalklag, der er konstateret adskillige steder under den nuværende hvidtekalk, viser at bygningen må have stået rødkalket over en længere periode – formentlig en overgang med hvide optrukne fuger, at dømme efter de rester af hvidtekalk,

der enkelte steder er iagttaget i fugebunden. Murenes sokkel er sat af granitkvadre, som afsluttes opadtil med en skråkant. Adskillige steder er anvendt romanske vinduesoverliggerne fra forskellige landsbykirker til overdækning af kældervinduerne.

På hovedhusets og Tårnets langsider bæres gesimsen under tagskægget af en buefrise, hvis ben hviler på konsoller af kantstillede munkesten med afrundede forsider. Friserne på hovedhusets østside og på Tårnets sydside er omhyggeligt murede med ensartede, temmelig flade kurvehanksbuer. På Tårnets nordside og på hovedhusets vestside er buerne højere – mere lig cirkel­slag – og samtidig mere uensartede i udførelsen. Gesimsen over buefriserne omfatter et rektantet fremspringende skifte, et kvartrundt skifte og øverst et karnisformet led muret af kantstillede formsten. (Se fot. på næste side).

På hovedhusets nordgavl er anbragt en buefrise i højde med overkanten af de nuværende stuevinduer. En tilsyneladende umotiveret placering, når man tager i betragtning, at der ikke findes buefriser i denne højde andre steder på det østre hus. Da nordfløjen senere hen kom til, videreførtes gavlens lavtsiddende buefrise henover dennes nordside. Frisen fik herved en sådan udstrækning, at den virkelig formåede at gøre sig selvstændigt gældende, samtidig med at den medvirkede til at binde de to bygninger sammen til en helhed. Bortset fra de to vinduer i 2. etage, hvis placering, størrelse og udformning i det væsentlige synes at gå tilbage til opførelsestiden, giver nordgavlen ikke mange oplysninger om det østre hus' oprindelige udseende, idet hele gavltrekanten, hvis dekorative udformning plejer at være en renaissance­bygnings fornemste pryde, er totalt ombygget i nyere tid. (Fot. på side 61).

Heldigvis har vejr og vind faret lempeligere frem mod sydgavlen, hvis oprindelige murværk står nogenlunde uændret – bortset fra gavlkammen over tagfladerne, der er gået til i tidens løb. (Se fot. på næste side). Fem lodrette lisénagtige fremspring og tre vandrette dobbeltbånd pryder her gavltrekantens murflade. Dobbeltbåndene omfatter to murede lister med en mellemliggende murflade. Listerne, der har samme profil som de nederste led i gesimserne over langsidernes rundbuefriser, er forkrøppet om de lodrette liséner. Det midterste lisénagtige fremspring, der er meget bredt, krager frem fra murfladen på tre afrundede skifter umiddelbart under det andet dobbelt­bånd, d.v.s. lige over den med sydgavlen sammenbyggede østre længes tagryg. Af de lave yderste liséner er nu kun den vestre bevaret. Den er placeret få cm inden for gavlhjørnet, båret af en muret konsol af formsten. De mellemste liséner har formentlig gået længere ned, før de nuværende gavlvinduer, der synes at være af en væsentlig yngre dato, blev etableret. Det er iøvrigt tydeligt, at det nederste dobbeltbånd, der nu brydes af bryggers- og borgestuelængens tag, fra først af har været gennemgående i

Det østre hus' vestside og sydgavl. Til højre den lave østre længes grundmurede gårdside.

hele gavlens bredde, hvilket umiddelbart kunne tyde på, at det høje østre hus var opført før bryggers- og borgestuelængen fik sin nuværende længde.

Som det østre hus' sydgavl står idag, virker den en kende afstumpet, og det er klart, at man gerne havde vidst, hvordan den i sine velmagtsdage var afsluttet opadtil. I det rekonstruktionsforsøg, der danner grundlaget for skråprojektionen på side 71, er dobbeltbånd og liséner ført op over tagfladerne, idet den brede midterlisén, der iøvrigt rummer skorstensrørene fra

Katholm set fra øst. Nordfløjens gavlf og de murede kviste giver et indtryk af, hvordan gavlene på Tjeles østre hus og de forsvundne kviste på portfløjen kan have taget sig ud.

etagerens ildsteder, er kronet med en trekantfronton, medens partierne mellem dobbeltbåndene fremtræder som store svungne kamre.

Også Tårnets gavltrekant har bevaret betydelige rester af en rig dekorativ udsmykning med vandrette profilbånd, der forkropper sig uden om 7 spinkle liséner. Uden tvivl har kammene mellem liséner og bånd også her haft en svunget kontur. (Se fot. på næste side og rekonstruktionsforsøg på side 67).

Selvom det ikke hidtil har været muligt at udpege direkte forbilleder for Tjeles renaissancegavle, der iøvrigt må regnes blandt de ældre i dette land, genkendes mange enkelttræk fra tidens gavlglade arkitektur. Den få år yngre østgavl på Katholms nordfløj (dateret 1591) er nok den, der kommer Tjeles gavle nærmest – især hvad angår Tårnets gavlf med de mange spinkle liséner og krydsende profilbånd. (Se fot. af Katholm herover).

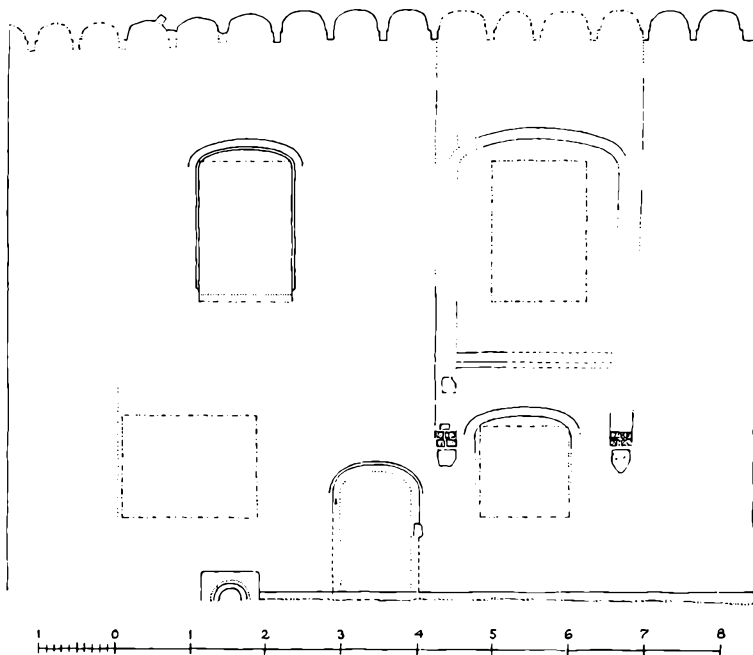
De rigeste og mest fuldkomne gavle af denne type findes på Holckenhavns østfløj, der blev påbegyndt af rigsråd Jacob Ulfeldt i 1579 (gården hed den gang Ulfeldtsholm). Her har gavlfaderne tre sæt profilerede dobbeltbånd over hinanden, hvorimellem de lodrette led er udformet som velskabte renais-

Det østre hus med Tårnet set fra øst. Bemærk gavltrekanterens bånd og pilastre, de små tilmurede, kurvehanksbuede vinduer og hemmeligheden til venstre i billedet.

sancepilastre med postamenter og kapitæler. Over tagfladerne er dobbeltbåndene forbundet med elegant svungne kamme, medens de lodrette led afsluttes med kvadratiske småspir.⁵⁶⁾

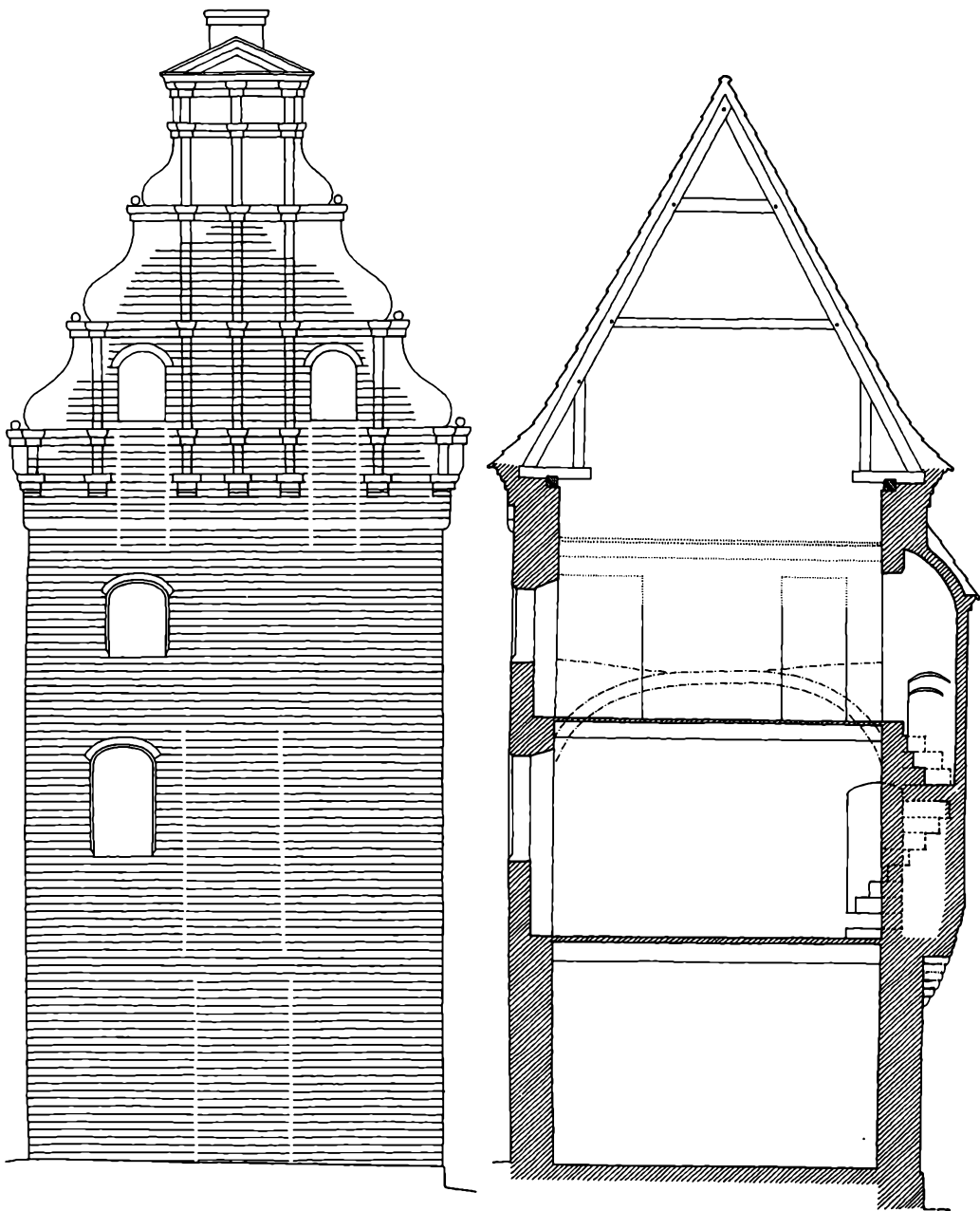
Udover de flotte gavle har Jørgen Skrams nye hovedbygning kunnet fremvise en „hængende karnap“, som har givet lys til det sydligste rum i 2. etage. (Se opmåling på side 66). To groft tilhugne granitsten, der på vestsiden – ca. 1,8 m over gårdens nuværende brolægning – springer godt 30 cm frem foran

Det østre hus' vestside med sporene af fruerstuens hængende karnap, den tilmurede dør til det gamle køkken og det oprindelige vindue foroven til venstre. Opmåling 1:100.

murfladen, er idag de eneste synlige rester af denne udbygning. I strejflys kan man dog ane forskellige uregelmæssigheder i murfladen, som antyder, at der engang må have været noget særligt på dette sted. En undersøgelse – foretaget i 1948 – viste, at de fremspringende granitsten havde dannet basis for to udkragede munkestenskonsoller, hvis fortsættelse opefter udgjorde karnappens en sten tykke sidemure. Et vandret tømmerstykke mellem disse mure synes at have båret gulv og brystning, medens loftet efter sporene at dømme var udformet som et dybt kurvehanksbuet stik. Indefra må karnappen således have taget sig ud som en dyb hvælvet niche, der gennem et godt to meter bredt vinduesparti åbnede sig ud mod omverdenen. Sporene i murværket viste ydermere, at karnappen havde fortsat op til gesimsen, hvilket lader formode, at tagfladen må have udgjort en direkte fortsættelse af hovedhusets tag. Det kunne iøvrigt iagttages, at de fire noget uregelmæssige bueslag i gesimsfrisen mellem karnappens sidemure var senere tilføjede.

Umiddelbart til venstre for de fremspringende granitsten anes konturerne af en lav kurvehanksbuet dør, der fra første færd har givet adgang til et overhvælvet rum i bygningens søndre ende. En undersøgelse af vinduet i 2. etage

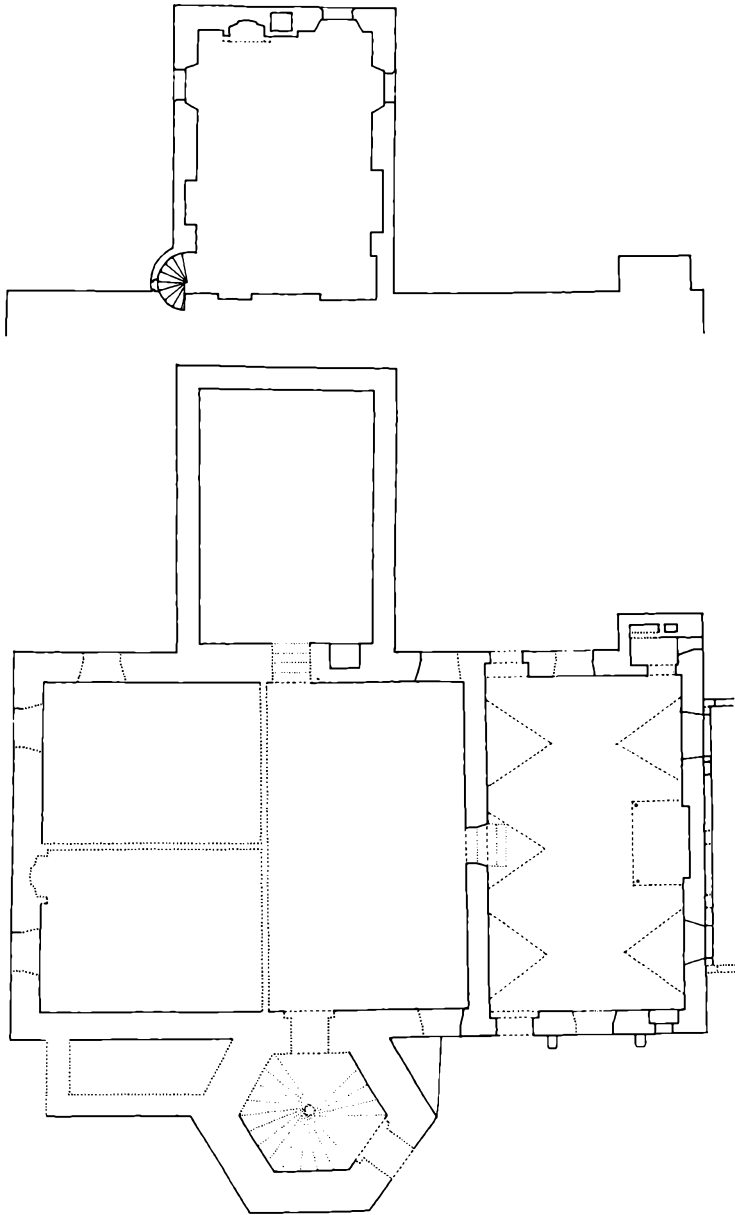
1:100 10 M

Den østre udbygning (Tårnet). Opmåling 1:100 af tværsnit og gavl (gavlkammen rekonstrueret).

nord for sporene af karnappen viste, at den nuværende karm var anbragt i en oprindelig vinduesåbning, hvilket iøvrigt synes at være tilfældet med flere af de øvrige vinduer i denne etage. Den oprindelige åbning er 123 cm bred og 168 cm (16 skifter) høj til vederlag, overdækket med et kurvehanksbuet halvstensstik. Såvel false som stik er i forkanten udstyret med en skrâfas, som i nederste skifte afsluttes med en lille trekantet skrâflade, der formidler overgangen til det retkantede hjørne umiddelbart over sålbænken. (Vinduet ses på opmålingen side 66). Af stueetagens oprindelige vinduesåbninger, der sikkert har været temmelig små, synes alle spor at være forsvundet, formentlig ved udhugningen for de nuværende vinduer. Ud for den tårnagtige østre udbygning tidligere 2. og 3. etage ses flere oprindelige, nu tilmurede vinduesåbninger, der er væsentlig mindre end hovedhusets, men iøvrigt udformede på ganske samme måde (ses på fot. side 65 og på opmål. side 67).

Medens vi således kan danne os et ret fyldestgørende indtryk af den nye hovedbygningens ydre fremtræden, er det på grund af senere tiders mange ændringer vanskeligt at sige noget sikkert om den indre disposition. At det tidligere nævnte overhvælvede rum, der optager underetagens søndre trediedel, er oprindeligt, kan der ikke herske tvivl om. I 1768 udgør det hovedbygningens køkken, og der er al mulig grund til at formode, at denne anvendelse går tilbage til opførelsestiden. Rummet ovenover med den hængende karnap, der formentlig ligesom køkkenet har optaget hele husets dybde – med direkte adgang til hemmeligheden på østsiden – kan meget vel have udgjort boligens fruerstue. Vilhelm Lorenzen går i sin afhandling „Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede” ud fra dette som givet, dog uden at opgive sin kilde. Noget kunne tyde på, at det tværgående skillerum, der opdeler husets øvrige del i to nogenlunde lige store dele, er oprindeligt. (Se stueplan på næste side og etageplan på side 75).

Den østre udbygning, Tårnet, har udover et lavtliggende rum i underetagen omfattet et velbelyst kammer med kamin i hver af de to øvre etager. Da det øvre kammer kun synes at have været tilgængeligt fra det nedre gennem den interne spindeltrappe i det nordre hjørne, må de to rum i brugsmæssig henseende have været nært sammenknyttede. Imidlertid forsvandt så at sige alle spor af den tidligere indretning, da Tårnets to øverste bjælkelag blev hævet ved en ombygning, der fandt sted omkring midten af 1600-årene. Under en for få år siden gennemført restaurering af det senere indbyggede hvælv kom i hulrummet mellem dette og det overliggende gulv et bredt bælte af det øvre kammers oprindelige ydervægge for en kort stund frem for dagens lys. (Plan på næste side og snit på side 67). Her sås således en del af gavlkaminen med sin svagt buede bagside og umiddelbart til højre herfor den fremspringende røggang fra kaminen i det nedre kammer. Endvidere frem-

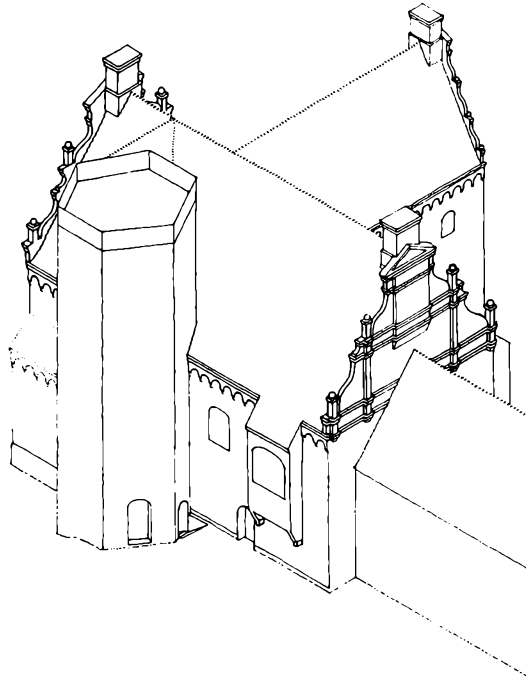

Jørgen Skrams østre hus. Rekonstrueret stueplan i mål 1 : 200. Det endnu eksisterende hvælvede køkken til højre. De prikkede skillerum m.m. usikre. Forøven plan af Tårnets 3. etage.

kom tre vinduesnicher – en i hver ydervæg – og flere vægnicher samt den øverste del af vindeltrappen med sine murede trin.

Det rum fra opførelsestiden, der i dag er bedst bevaret, er dog køkkenet i hovedhusets underetage. (Se plan på foregående side). Det er 5,2 m bredt og 8,8 m dybt, overdækket med et temmelig fladt tøndehvælv med tre par stikkapper i rummets længderetning. En knapt to meter lang og 15 cm dyb niche, der under restaureringsarbejderne blev fremdraget i sydgavlens inderside, udgjorde bagsiden af et stort åbent ildsted. Utvetydige spor angav, hvor det omfangsrige røgfang havde gennembrudt hvælvet, der iøvrigt i dette halvfag manglede sin stikkappe. Udover den tidligere omtalte dør fra gården ses i den østre ydermur den indvendige kurvehanksbuede niche af en dør, der har ført ud til haven (genåbnet for få år siden). Endvidere blev der i midterfaget overfor ildstedet iagttaget en kurvehanksbuet døråbning, som har givet adgang til den øvrige del af underetagen. Af de nuværende døre til den tidligere bryggers- og borgestuelængde ser i alle tilfælde den østre ud til at være af temmelig gammel dato. Også de nuværende vinduesåbninger i øst- og vestmuren er gamle, men tilsyneladende ikke oprindelige i den form, de har i dag. Endelig skal det nævnes, at der i den vestre ydermur tæt ved sydgavlen blev fremdraget en lille højtsiddende niche, som efter alt at dømme fra først af har åbnet sig ud mod det fri, formentlig som en art ventilations- eller lysglug.

Da også kælderen under hovedhuset i det væsentlige har bevaret sin oprindelige udformning, tilkommer der den en nærmere omtale på dette sted (plan på side 59). Fra det underste rum i det hernede delvis bevarede trappetårn (hvortil der stadig er nedgang ad en trappe langs husets gårdside) fører en døråbning med indvendig anslagsfals ind til selve kælderen. Et $1\frac{1}{2}$ sten tykt langsgående skillerum opdeler denne i to lige store halvdele, som begge er overdækkede med temmelig flade tøndehvælv med stikkapper ud for vinduer og døre. Skillerummet er gennembrudt af to døråbninger, en bred ud for døren fra trappetårnet med anslagsfals mod det østre kælderrum og en noget smallere ganske nær ved nordgavlen. På dette sted ses to korte mure med affasede yderhjørner, af hvilke den ene er delvis indbygget i skillerummet, medens den anden springer frem fra gavlmurens inderside ca. 1 m vestligere. Selvom en vældig blok af yngre murværk vanskeliggør en nøjere undersøgelse, kan der næppe være tvivl om, at disse fremspringende mure med deres affasede kanter må være vangerne af et åbent ildsted eller muligvis blot understøtningen for en kamin i den overliggende etage. Et tværgående bindingsværksskillerum, der deler det vestre kælderrum i to lige store halvdele, kan være oprindeligt, medens de øvrige mure og piller, der tjener som støtte for de altfor flade hvælv og for nogle af de oven over-

Jørgen Skrams østre hus 1585-90 set fra sydvest.

liggende skillerum, tilsyneladende alle er af betydeligt yngre dato. To af stikkapperne – en ud for den østre udbygning og en udfor trappetårnets sydøstmur – forekommer umiddelbart uforståelige.

Hermed er redegjort for, hvad der med nogenlunde sikkerhed kan siges om Jørgen Skrams østre hus. Det har sikkert strejft den opmærksomme læser, at der er en påfaldende ydre lighed mellem den ny hovedbygning og det blot nogle årtier tidligere moderniserede Sønderhus, og det er yderligere bemærkelsesværdigt, at de to bygninger stort set har samme hovedmål. Til nybygningens ca. $18,5 \times 10$ m svarer således Sønderhusets ca. 17×10 m. Mod gården var de begge udstyret med vindeltrappetårn og mod haven med en tårn- eller kvistagtig udbygning. På dette sidste punkt kan man dog tale om en virkelig forbedring i boligmæssig henseende for det nye hus' vedkommende, idet dets korte tårnlignende tværføj kom til at omfatte ikke mindre end tre veludstyrede rum over hinanden, medens Sønderhusets karnapagtige udbygning kun har rummet et enkelt diminutivt kammer.

Selvom vi ikke er istand til med blot nogenlunde sikkerhed at fastslå det nye hus' oprindelige plandisposition, må man formode, at denne bygning

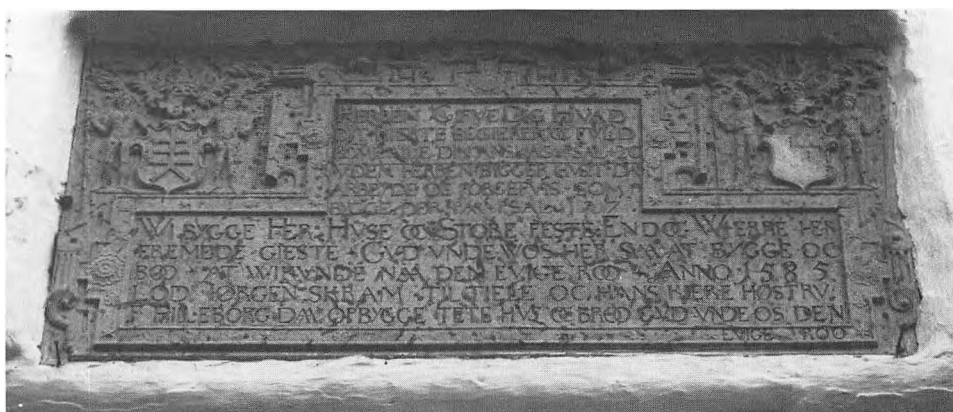
Sønnerhusets overetage som den ser ud i dag. Bemærk den oprindelige kamin, kalkmaleriesterne fra 1560-70 og det kurvehanksbuede vindue fra den sidste ombygning (1585-90?).

kun har indeholdt den egentlige bolig, idet der indenfor det relativt beskedne etageareal næppe kan have været plads til en renaissanceherregårds mere repræsentative afdeling, omfattende sal og salskamre m.m.

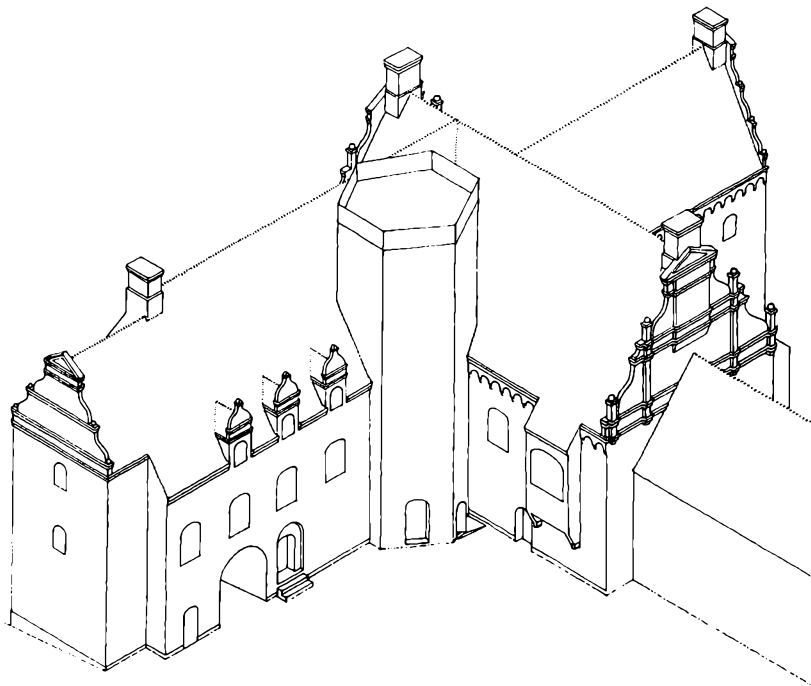
I afsnittene om Sønnerhuset er det flere gange antydnet, at denne bygnings overetage havde gennemgået endnu en modernisering, før den gik ind til sin Torneresesøvn. Det var ved denne lejlighed bjælkeloftet blev hævet, og de nuværende store kurvehanksbuede vindueshuller gennembrudt som erstatning for de ældre fladbuede åbninger. Det kunne meget vel tænkes, at det var Jørgen Skram, der havde ladet den tidligere boligetage ombygge for at skaffe sig en mere eller mindre midlertidig sal. At det ikke har været noget helt ringe rum, kan man gøre sig bekendt med den dag i dag, idet overetagen ikke sidenhen har gennemgået væsentlige ændringer. (Se fot. herover).

Vi har ganske vist intet bevis for, at det er Jørgen Skram, der lod den sidste modernisering foretage, men bl.a. dette, at de kurvehanksbuede vinduesåbninger har nøjagtigt samme mål som vinduerne i hans nybygning, tyder i alt fald på en vis samtidighed. Det kan også indvendes, at det forekommer

mindre rimeligt, at Jørgen Skram skulle have gennemført denne nyindretning umiddelbart før han gik igang med at opføre portfløjen, som efter alt at dømme kom til at rumme hovedbygningens repræsentative lokaler. Men for det første ved vi ikke, om Jørgen Skram har haft portfløjen i tankerne, da det østre hus blev opført. (Trappetårnets placering, der ikke synes at tage videre hensyn til en kommende nordfløj, kunne således godt tyde på, at denne fløj ikke har være projekteret fra første færd). Og ydermere kan man ikke vide nøjagtigt, hvor mange år der er hengået mellem de to fløjes opførelse. Da indskriften på tavlen over porten imidlertid må forstås således, at begge fløje skyldes Jørgen Skram, kan hele byggeriet dog næppe have strakt sig over mere end de syv år, der hengik mellem 1585 – årstallet på tavlen, der må formodes at angive tidspunktet for påbegyndelsen af det østre hus – og 1592, da bygherren afgang ved døden.

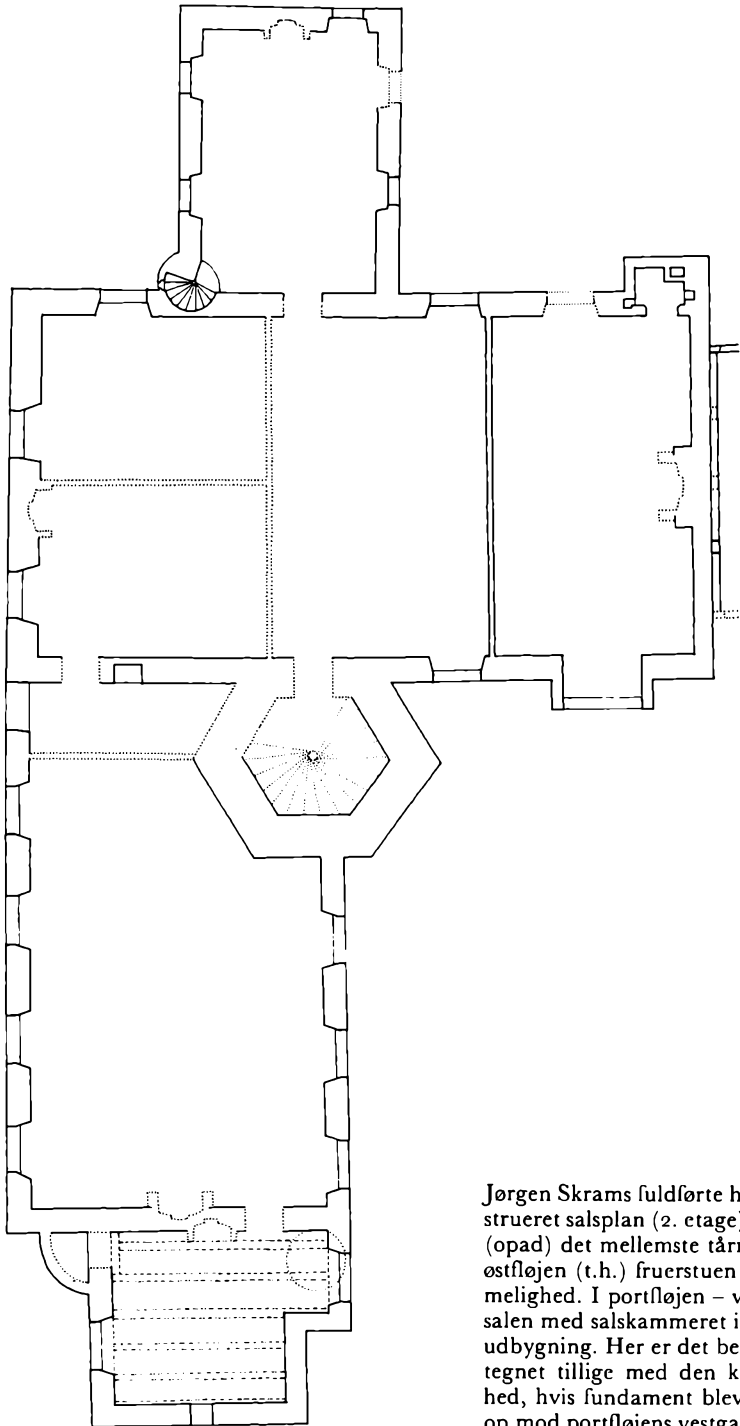
Jørgen Skram og Hilleborg Daa's hustavle fra 1585 over porten på nordfløjens nordside.

Jørgen Skrams hovedbygning efter fuldførelsen (form. før 1592) set fra sydvest.

NORDFLØJEN

Da nordfløjen med borggårdsporten opførtes, fik den samme etagehøjder og samme konstruktive udformning som det østre hus. Også vinduesåbningernes størrelse og udformning videreførtes, hvorimod buefrisen under gesimsen blev udeladt. Hvad den lavtsiddende buefrise på det østre hus' nordgavl angår, så blev denne – som tidligere nævnt – fortsat henover portfløjens nordside indtil hjørnet umiddelbart vest for porten. Her drejer ydermuren mod syd for to meter inde atter at fortsætte vestpå de sidste fem meter hen til gavlen. (Fot. på side 9 og 79). Fløjens sydside går idag ubrudt igennem, men sådan har det ikke altid været. Lodrette revnedannelser 2,5 m fra det sydvestre hjørne og i vestgavlen 1,2 m fra samme hjørne antyder sammenføjninger i murværket, som ved en nøjere undersøgelse viste sig at hidrøre fra et indadgående hjørne, der ved en senere lejlighed var blevet „udfyldt“. Indtegnet på en plan (se næste side) bliver det klart, at den del af nordsidens ydermur, der fra hjørnet vest for porten går i sydlig retning, udgør den nordlige del af portfløjens egentlige vestgavl, medens bygningspartiet vestfor må opfattes som en tårn- eller kvistagtig udbygning svarende til Tårnet på det

Jørgen Skrams fuldførte hovedbygning. Rekonstrueret salsplan (2. etage). Mål 1:200. Mod øst (opad) det mellemste tårnkammer og sydligst i østfløjen (t.h.) fruerstuen med karnap og hemmelighed. I portfløjen – vest for trappetårnet – salen med salskammeret i den vestre tårnagtige udbygning. Her er det bevarede bjælkeloft indtegnet tillige med den kvartrunde hemmelighed, hvis fundament blev fremgravet i hjørnet op mod portfløjens vestgavl.

østre hus. Den umiddelbart forvirrende forskel på de to indadgående hjørners mål fremkommer dels ved at udbygningen er placeret lidt skævt i forhold til portfløjens midte og dels fordi der i det søndre indadgående hjørne op til portfløjens gavl er anbragt en lille ekstra udbygning, hvis sydside flugter med portfløjens sydside. Denne vestre tårnagtige udbygning har iøvrigt – ligesom Tårnet på det østre hus – omfattet tre kamre ovenover hinanden og herudover ydermere en tøndehvælvet kælder. Hvad den lille udbygning på sydsiden fra først af har været anvendt til, er det ikke lykkedes at opklare. Dog forekommer det ikke helt usandsynligt, at den kan have rummet en lille intern spindeltrappe.⁵⁸) (Se skråprojektionen på side 74).

Portfløjens sammenbygning med det sidenhen nedrevne sekskantede trappe-tårn må have virket ret ejendommelig, bl.a. fordi kun 65 cm af den vestre tårnside kom til at træde frem foran fløjens sydmur. En 2,3 m tyk kældermur (muligvis to mure med jord imellem) under portfløjens sydside kunne da også tyde på, at man først af har haft planer om at placere fløjens søndre langmur ca. 1,3 m nordligere, hvorved den udefra synlige del af den vestre tårnside var blevet ca. 2 m bred, hvad der utvivlsomt ville have taget sig bedre ud. Når man har fraveget denne formodede første plan, kunne grunden være den, at portfløjen – med den valgte placering af nordsiden i flugt med det østre hus' nordgavl – kun ville få en udvendig husdybde på 7,4 m, hvilket rimeligt nok må have forekommet temmelig upraktisk. (Se kælderplan side 59).

En gavlpragt svarende til den på det østre hus har portfløjen ikke haft mulighed for at fremvise. Af fløjens vestgavl gør jo kun et mindre parti af den nordre halvdel sig selvstændigt gældende, så den kan næppe have haft nogen arkitektonisk udsmykning. Til gengæld kunne den tårnagtige udbygning fritliggende vestgavl meget vel tænkes at have været udstyret med vandrette bånd og svungne kamme. Men heraf er desværre intet bevaret. Idag bærer gavlen kamtakker fra sidste del af forrige århundrede, og på den lille gouache af R. H. Kruse fra 1840, som er gengivet på side 7, fremtræder den uden nogen form for udsmykning. Vi er således ude af stand til at sige noget som helst om den lille gavls oprindelige udseende.

Helt uden oplysninger om portfløjens gavludsmykninger er man dog ikke, idet der i synsforretningen fra 1685 omtales nogle små murede gavle „på den søndre side af det store hus i borgegården“, som bl.a. mangler bly på de vandrette profilbånd, hvilket tyder på, at nordfløjen har været udstyret med en række små kviste med svungne gavle, formentlig svarende til kvistene på Katholms østfløj, som ses på fotografiet på side 64. (Se iøvrigt skråprojektionen, som er gengivet på side 74).

Den eneste del af bygningen, der idag umiddelbart bærer præg af at hidrøre fra renaissancetiden, er det hvælvede portrum. Mod nord ud mod staldgården

Det hvævede portrum med de små halvcirkulære vægnicher set fra nord (fra staldgården).

har den rundbuede åbning været til at stænge med indadgående portfløje. Det rundbuede tøndehvælv, der går ud i et med portåbningen ind mod borggården, er udstyret med tre par stikkapper, hvis fremhævede grater krydser hinanden i hvælvets isselinie. I hver af langvæggene er udsparet fire små halv-cirkulære nicher overdækket med diminutive halvkupler. (Se fot. på side 77). En tilmuret, temmelig høj og bred, rundbuet døråbning, der anes i sydsidens murværk umiddelbart øst for porten, viser, at denne del af bygningen engang har været direkte tilgængelig udefra. (Ses på skråprojektion side 74).

Hvad portfløjens oprindelige indre angår, er den vestre udbygnings kamre de eneste rum, man kan sige noget sikkert om. Kammeret i 2. etage har således bl.a. bevaret sit tilsyneladende oprindelige bjælkeloft med en malet ranke-dekoration, der dog næppe går længere tilbage end til tiden omkring 1700 (stærkt opmalet i nyere tid). Loftet er ydermere interessant derved, at man såvel i bjælkerne som i loftsbrædderne kan iagttage de udlapninger og tilføjelser, der blev foretaget, da det sydlige indadgående hjørne blev „udfyldt“. Dekorationen på de tilføjede dele af loftet stammer fra den nævnte opmaling, som må have fundet sted sidst i forrige århundrede, da dette rum blev udstyret i „renaissancestil“. Ved denne lejlighed fik overvæggene en malet dekoration, som pudsigt nok er en efterligning af renaissancemalerierne i Sønderhuset. (Plan på side 75, fot. af loftets dekoration på side 87). I øvrigt viser dekorationen på de ikke udskiftede bjælker, at den lille søndre udbygnings indre ved tiden omkring 1700 må have udgjort en del af kammeret, og det oprindelige vindue i denne udbygnings sydmur, der har samme størrelse og udformning som de øvrige vinduer i portfløjens 2. etage, tyder på, at denne planudformning går tilbage til opførelsetiden. Dette at kammerets loftbjælker går ubrudt igennem til den lille udbygnings søndre ydermur, fortæller også, at en eventuel vindeltrappe på dette sted i alle tilfælde kun kan have forbundet de to nederste etager.

I kammerets nordre ydermur blev under bygningsundersøgelserne fremdraget et oprindeligt vindue svarende til det foran omtalte i den lille udbygnings sydmur. Endelig findes der i vestgavlen et ganske lille kurvehanksbuet vindue, som nu er tilmuret.

En tilsyneladende uforståelig udveksling af kammerets to østligste bjælker umiddelbart op til den nordre ydervæg skulle senere hen vise sig at have forbindelse med en nedrevet hemmelighed, hvis kvartrunde fundament⁵⁹ blev fremgravet i det indadgående hjørne op mod portbygningens vestgavl. (Se planen på side 59). Muligvis har der også fra det øverste kammer været udgang til denne praktiske indretning. De oprindelige vinduer i denne etage – et mod nord og et i vestgavlen – er ganske små, men i øvrigt udstyret som de store med kurvehanksbuet stik og affasede forkanter.

Portfløjen set fra nordøst. Umiddelbart til højre for porten anes den vestre tårnagtige udbygning. Salsetagets vinduer har i det væsentlige bevaret deres oprindelige format, medens stuetagens blev udvidede i forrige århundrede, hvorved de kom til at skære sig op i rundbuefrisen.

Hvordan den øvrige del af portfløjens indre fra først af har været disponeret, kan der kun gisnes om. Synsforretningen fra 1685, der desværre kun giver meget få sikre holdepunkter med hensyn til bygningernes indretning, omtaler bl.a. „Lofftet Emellumb Sallen og Somerstuen“. Da det imidlertid ikke fremgår, hvorvidt disse rum lå i portfløjen eller i det østre hus, har denne oplysning kun begrænset værdi. Mest sandsynligt er det dog, at salen har optaget

portfløjens 2. etage og sommerstuen den østre del af stueetagen med direkte adgang udefra gennem den tidligere omtalte tilmurede døråbning.

Selvom vor viden om indretningen af Jørgen Skrams hovedbygning er temmelig ufuldstændig, må det være rimeligt på dette sted forsøgsvis at fremkomme med en sammenfatning. Det er nævnt, at østfløjen med sin tårnagtige østre udbygning efter alt at dømme udgjorde familiens daglige bolig, medens nordfløjen formentlig bl.a. rummede gårdens festsal.

At det hvælvede rum i østfløjens søndre trediedel udgjorde boligens køkken er sikkert, og at rummet over køkkenet har fungeret som fruerstue, kan der næppe heller være tvivl om. Det må yderligere formodes, at 2. etage udover fruerstuen og en forstue må have omfattet husherrens stue samt måske et eller flere kamre. Den østre udbygnings to tårnkamre, der lå over hinanden forbundet med den lille spindeltrappe, kan tænkes at have været husherrens arbejdsrum og brevkammer. Det øverste tårnkammers mange vægnicher kunne i øvrigt tyde på, at det har været indrettet til bibliotek.

Det er tidligere nævnt, at gårdens sal synes at have været indrettet i Sønderhusets 2. etage i de år, hvor hovedbygningen kun omfattede den østre fløj. Ligeledes er der grund til at tro, at salen kom til at optage portfløjens 2. etage, da denne fløj få år senere kom til at danne afslutningen på Jørgen Skrams store nybygning. Om disse formodninger er rigtige, lader sig imidlertid næppe bevise. Man kan blot sige, at placeringen af salen i en portbygning 2. etage er et træk, som kendes fra andre renaissancegårde, ligesom det ikke er ualmindeligt, at der til denne sal knytter sig et fornemt gæstekammer, svarende til kammeret med det malede bjælkeloft i den vestre udbygning på Jørgen Skrams portfløj.

Det billede vi på de foregående sider har søgt at danne os af borggårdsanlægget efter fuldførelsen af Jørgen Skrams hovedbygning, er næppe fuldstændigt, idet der er grund til at tro, at gårdsrummet på en eller anden måde må have været lukket mod vest. Da den nuværende vestfløj imidlertid er en nybygning fra 1874, må vi atter ty til den ældste synsforretning. I 1685 omtales arealet vest for borggården som „Deynstouffgaarden“ med „Dey(n)stuehusit“. At dømme efter synsmændenes gennemgang har degnestuegården været omgivet med en teglstensmur mod vest og nord og en bindingsværksmur på tre fag mod syd ud mod „Blegloffuen“. Selve degnestuehuset må formodes at have ligget ind mod borggården. Degnestuegården var således i 1685 en del af borggårdsanlægget men kan måske tidligere have udgjort en selvstændig ejendom. Iøvrigt er der intet mærkeligt i, at der lå et degnestuehus på dette sted, al den stund den gamle landsbykirke ejedes af Tjele, og præstegården i umindelige tider havde ligget i Foulum.

BORGGÅRDENS BYGNINGER FRA 1600 TIL 1875

På de følgende sider skal i korte træk redegøres for de væsentligste af de ændringer borggårdens bygninger har undergået efter år 1600. Af synsforretningerne fremgår det, at Sønderhuset havde mistet den søndre udbygning før 1685, medens det runde trappetårn, der dette år beskrives som aldeles brøstfældigt, formentlig er blevet nedrevet kort efter for at blive erstattet af en lille enetages udbygning af bindingsværk (omtalt 1768), hvis tagspor stadig er synligt i gårdsidens murværk. I 1685 rummede Sønderhuset bl.a. poderens (gartnerens) kammer.

Det er tidligere nævnt, at borggårdens lave østfløj, bryggers- og borgestuelængen, der oprindeligt var helt af bindingsværk, på et vist tidspunkt blev forlænget mod syd med tre grundmurede fag, samtidig med at gårdsidens bindingsværk blev udskiftet med grundmur. Såvel gårdsiden som den sydlige tilbygning er opført af munkesten i krydsforband på en skråkantsokkel af små granitkvadre (størrelsen på munkestenene er $28 \times 13 \times 8,5$ cm, 10 skifter måler 107 cm). De oprindelige vindueshuller i sydgavlen, der har fladbuede halvstens stik, er 87 cm brede og 12 og 10 skifter høje i henholdsvis 1. og 2. etage. I gårdsiden, hvor de nuværende vinduer alle synes at være af nyere dato, ses i 2. etage rester af nogle små fladbuestik, der viser, at vinduerne i denne side stort set må have svaret til sydgavlens – i alle fald for den øverste etages vedkommende. I gårdsidens nordre halvdel findes ud for stueetagen fire temmelig store vindues- og døråbninger med vandrette enstens stik, som utvivlsomt hidrører fra en senere ombygning.

Hvornår bryggers- og borgestuelængens søndre tilbygning og grundmurede gårdside blev opført, er det ikke helt ligetil at svare på, da hverken byggemåden eller de oprindelige vinduesformer afgiver holdepunkter for en blot nogenlunde nøjagtig datering. At der er sket før 1768, fremgår af synsforretningen fra dette år, men det måtte man iøvrigt på forhånd gå ud fra. I det i denne henseende mere interessante dokument fra 1685 synes umiddelbart ikke at være megen hjælp at hente, idet de omhandlede bygningsdele slet ikke nævnes. Af synsmændenes gennemgang synes det imidlertid at fremgå, at der på dette tidspunkt fandtes en indendørs forbindelse mellem Sønderhuset og bryggerset, hvilket kunne tyde på, at den søndre forlængelse må have eksisteret i 1685, idet de to bygninger i deres ældste udstrækning kun lige berørte hinandens hjørner.

Det nævnes også, at fodremmen i østsidens bindingsværk er rådden og trænger til udskiftning. Når der – som tidligere berørt – ikke er noget at udsætte på den mod vest vendende gårdside – til trods for at denne er langt mere udsat for vejrligets ødelæggende virkninger – kunne det meget vel skyldes, at den allerede var grundmuret på dette tidspunkt. Selvom de fremhævede forhold

Udsnit af havestuens stukloft med fremstilling af Syndefaldet.

ikke afgiver sikre beviser, taler de dog for, at såvel den søndre forlængelse som gårdsidens grundmur eksisterede i 1685, og således efter alt at dømme må være blevet til i Erik Grubbes ejertid.

Den karnapagtige toetages udbygning, der springer frem nogenlunde midt på bryggerslængens østside med sin trekantgavl vendt mod haven, er et net lille bygværk, som umiddelbart bærer præg af at være opført sidst i 1700-årene. (Ses på fot. af havesiden på side 51).

Som der tidligere er redegjort for i afsnittet om bryggers- og borgestuelængen (side 55), afslørede en undersøgelse af den lille udbygning indre, at den var af en betydelig ældre dato, idet dens fra først af vinduesløse mure havde udgjort en stor maltekølle, som allerede synes at have eksisteret i 1685. Da denne kølle blev nedlagt, skalmurede man de gamle ildskørnede mure og gav hermed udbygningen en borgerlig iklædning, som minder om de karnapper, der sprang frem i gaderne i mange danske købstæder.

Af synsforretningerne fremgår det endvidere, at der mellem 1685 og 1768 på det tidligere degnestuehus' plads var opført en ny vestlænge, der i 1768

Udsnit af havestuens stukloft med Uddrivelsen af Paradiset.

beskrives som et 17 fag langt enetages hus af bindingsværk med grundmuret gårdside, indeholdende borgestue, snedkerstue og fire kamre. Denne bygning, der – hvad beliggenheden og længden angår – modsvarede den fra gårdspladsen synlige del af bryggers- og borgestuelængen, har uden tvivl skullet danne en vestlig pendent til den gamle østfløj. Da vestlængen i 1768 omtales som temmelig forfalden, må den på dette tidspunkt have haft en vis alder, hvilket vil sige, at den formentlig er opført i begyndelsen af århundredet, da ritmester G. D. Levetzau var Tjeles ejer. (Se skråprojektion på side 93).

Ved nordgavlen af vestlængen fandtes i 1768 et otte fag langt vognhus af bindingsværk, hvis nøjagtige placering ikke klart fremgår af synsforretningen. Denne bygning såvel som den 17 fag lange vestre længe blev i 1874 erstattet af den nuværende grundmurede vestfløj.

Hovedbygningens sekskantede trappetårn, der omtales i 1768 (dog fejlagtigt som ottekantet), blev formentlig først nedrevet omkring år 1800, da bygningerne gennemgik en temmelig radikal indre og ydre modernisering. De to murede klassicistiske dørømringer på portfløjens sydside hidrører sik-

Vægkonsol, hvorfra gjordbue og ribber udgår. Havestuens stukloft.

kert fra denne ombygning, ligesom det meget vel kan tænkes, at man har benyttet lejligheden til at nedtage gavlenes svungne kamme – hvis de da ikke allerede tidligere var gået al kødets gang. (Se fot. side 57–65). Også hvidkalkningen af de murflader, der vender mod borggården og ladegården, er sandsynligvis kommet til på dette tidspunkt. Ikke blot fik man herved skjult de mange udlapninger i murværket, som hidrørte fra trappetårnets nedrivning og forskellige andre ændringer, man opnåede samtidigt, at de vigtigste og umiddelbart synlige sider af hovedbygningen kom til at fremtræde i overensstemmelse med den dengang herskende mode.

Blandt de mange ændringer, der i tidens løb har været foretaget i hovedbygningens indre, skal vi til en begyndelse beskæftige os med den nuværende havestue i tårnets 2. etage, hvis pragtfulde hvælvede stukloft ikke blot må betragtes som en af de værdifuldeste nyindretninger, men også som en af de ældste, vi i dag kender til.

Til at bære stukloftet i „Gipskammeret“, som dette rum i ældre tid blev benævnt, lod man opføre to murede krydshvælv i hinandens forlængelse, hvis

Abekat i bruskarokke ornamenter mellem ribbe og gjordbue.

højde krævede, at det øverste tårnkammer måtte nedlægges. (Se tværsnit på side 67). Indbygningen af disse hvælv skulle iøvrigt vise sig at være et noget letsindigt foretagende, idet hvælvtrykket pressede de relativt tynde sidemure ud, hvorved hvælvet revnede og tilsidst truede med at styrte sammen.

Stukkaturen, der er modelleret op direkte på hvælv, følger i sin hoveddisposition hvælvformen med en fremtrædende gjordbue på tværs af rummet og brede krydsende gratbånd, der mødes i en roset i toppen af de to hvælvfag. Gjordbue og gratbånd, der ligesom rosetterne er kantet med kraftige profiler, løber på væggene af på dobbeltsvungne konsoller. Ovale profilrammer med bibelske scener udgør de enkelte hvælvkappers centrale motiv, idet de fire vestre kapper omfatter scener fra det gamle testamente og de fire østre scener fra det ny. Herudover er bånd og hvælvflader udfyldt med frugtranker, skælrækker, kartoucher og forskellige dyr, så som hjorte, aber og fugle. Det er karakteristisk, at ikke blot hovedpersonerne i de bibelske scener med også ornamentale motiver som dyrefigurer og frugtklaser er fremstillet i så godt som fuld korpus, næsten helt frigjorte af hvælvfladen. I de

Udsnit af havestuens stukloft med Adams skabelse og Jesu' fødsel henholdsvis vest og øst for gjordbuen, hvorunder der svæver en lille trompeterende englebasse.

små musicerende englebasser, der hænger ned fra loftets rosetter, er denne frigjorthed ført ud i sin yderste konsekvens. (Fot. på siderne 82–86).

Det klare stilpræg, der kommer til orde såvel i figurfremstillingen som i de mange dekorative ornamentter, er karakteristisk for tiden omkring og kort efter midten af 1600-årene, hvilket indebærer, at rummets indretning må være foretaget i Erik Grubbes ejertid.⁶⁰⁾ Det skal iøvrigt fremhæves, at stukloftet set under en hjemlig synsvinkel må siges at være af en sjælden høj kvalitet i såvel kunstnerisk som håndværksmæssig henseende.

Til venstre udsnit af det dekorerede bjælkeloft i den vestre tårnagtige udbygning mellemste kammer.

Dør fra tiden omkring 1660–1700 med knækkede profillister langs fyldingskanterne. Bemalingen skal – uden relation til fyldingsinddelingen – illudere et lavt brystpanel og herover et vævet eller trykt tapet.

Af gammelt bygningsinventar er der kun bevaret et enkelt stykke, men det er til gengæld også ganske spændende. Det drejer sig om en bemalet tofyldingsdør med knækkede profillister langs forsides fyldingskanter. (Fot. herover). Bemalingen, der breder sig udover dørladen uden smålig hensyntagen til fyldinger og listværk, skal uden tvivl illudere som et stormønstreret tapet over et lavt brystpanel, hvilket tyder på, at døren en overgang har gjort tjeneste som tapetdør i et rum med rigtige fyldingspaneler og vævede eller trykte stoftapeter på overvæggene. Den lille tofyldingsdør med de vinkelknæk-

kede profillister er således ikke blot et omhyggeligt udført stykke bygnings-snedkerarbejde – formentlig fra tiden omkring 1660–1700, den giver os ydermere et lille indblik i, hvordan en af hovedbygningens forlængst forsvundne stuer har været udstyret.

Hvordan Tjeles borggårdsbygninger var indrettet ved midten af 1700-årene, får man et godt indtryk af gennem den ofte benyttede synsforretning fra 1768, som i modsætning til de øvrige bevarede dokumenter af denne art er nogenlunde klart og entydigt affattet. Om hovedbygningens nordfløj får vi således at vide, at stueetagen øst for porten var indrettet til storstue, medens det lille rum i den vestre udbygning blot betegnes som et kammer. Nordfløjens 2. etage synes på dette tidspunkt kun at have rummet tre gæstekamre. Hvad østfløjens stueetage angår omfattede denne en dagligstue og et kammer, der vendte mod nord, et stort gennemgående midterrum – benævnt folkenes spisestue – med udgang til et spisekammer i Tårnets underste etage og endelig det gamle hvælvede køkken i fløjens søndre ende. Den øvre etage var disponeret med en gennemgående midtersal (der gav adgang til Gipskammeret i Tårnet) og fire kamre, hvoraf de to lå nord for salen og de to andre syd for over køkkenet. For østfløjens vedkommende må de to midtersale således have fungeret som centralrum med indgang fra trappetårnet og døre til etagens øvrige stuer og kamre. Hvordan adgangen fra trappetårnet til nordfløjen har været etableret, står hen i det uvisse. Om den lave østre længe nævnes blot, at den udover bryggers og bagehus rummede to kamre, der lå umiddelbart op til hovedbygningens hvælvede køkken.

Den væsentligste ændring i forhold til den oprindelige plandisposition, som blev forsøgt rekonstrueret i et tidligere afsnit, synes at være den, at portfløjens øverste etage, der fra først af formodes at have rummet gårdens festsal, nu var indrettet til gæstekamre. Selvfølgelig kan der ikke ses helt bort fra den mulighed, at den oprindelige planudformning kan have været nogenlunde identisk med forholdene i 1768, især da når man tager det temmelig løse grundlag, hvorpå vort rekonstruktionsforsøg var opbygget, i betragtning (den uklart affattede synsforretning fra 1685 sammenholdt med plandispositionen i andre samtidige herregårdsbygninger).

Som hovedbygningen står idag er den i høj grad præget af en større ombygning, der efter de stilistiske træk at dømme må have fundet sted omkring år 1800. Som man vil erindre, var det ved denne lejlighed det sekskantede trappetårn forsvandt. At denne ombygning også omfattede det indre, viser de mange klassicistiske døre og lofter, der stadig giver en række af hovedbygningens interiører deres karakter. Dette gælder således det nuværende bibliotek i portfløjens stueetage og salen i denne fløjs 2. etage samt dagligstuen og kammeret (det sidste nu indrettet til badeværelse) i den nordre del

Den klassicistiske sal i portfløjens 2. etage set mod øst. Bemærk dørene og loftets midtroset.

af østfløjens stueetage. I disse rum findes fløjdøre med dobbelte slaglister og to slanke fyldinger over hinanden adskilt af et lavt riflet midterfelt, samt indfatninger med et bredt riflet led langs yderkanterne. Lofterne har store midtrosetter og rigt profilerede lister langs væggene. Såvel profileringen som de øvrige dekorative elementer repræsenterer den midterste del af den klassicistiske stilperiode i dennes provinsielle udformning.

Af de planændringer, der blev foretaget ved denne lejlighed er genindretningen af salen i portfløjens 2. etage den betydeligste. Trappetårnets nedrivning betød, at den ny sal – i modsætning til sin formodede forgænger – kunne blive et regelmæssigt rektangulært rum med gode proportioner. I forhold til sin størrelse (7,5 × 11,5 m) virker salen måske en kende lavloftet, men netop dette forhold forlener det iøvrigt meget smukke rum med en egen hjemlig charme, der passer godt til stedets atmosfære. (Se fot. herover).

Storstuen – det nuværende bibliotek – der bibeholdtes på sin gamle plads, nød også godt af trappetårnets fjernelse, idet denne stue efter ombygningen kom til at fremtræde som et kvadratisk rum med tre vinduer i hver af de to

modstående sider. Hvad dagligstuen og kammeret ved østfløjens nordgavl angår, er der næppe tale om en planændring, idet disse rum tilsyneladende havde samme udstrækning før de blev iklædt deres nuværende klassicistiske antræk. Derimod ser det ud til, at opdelingen af østfløjens midtersale finder sted i disse år. Hvordan trappeforholdene blev ordnet efter trappetårnets bortfald, fremgår ikke af de skriftlige kilder. Man kunne tænke sig, at en ny trappe har været placeret på nogenlunde samme sted som trappetårnet, dvs. i det fag af portfløjen, der grænser umiddelbart op til østfløjen.

Allerede før 1801 har man – at dømme efter inventarfortegnelsen fra dette år – opgivet det gamle hvælvede køkken, formentlig fordi det temmelig flade hvælv – trods indbygningen af to svære støttebuer – stadig truede med at falde ned. Køkkenet blev herefter flyttet til den nordre ende af bryggers- og borgestuelængen, hvor resterne af et åbent ildsted endnu minder om nyindretningen. Sandsynligvis hidrører også døren og de tre store vinduer ud mod borggården (de er sidenhen atter gjort mindre) fra den ombygning, der fandt sted i forbindelse med køkkenets flytning.

Det gamle køkken blev nu opdelt i flere rum, idet man nok har håbet på, at skillevæggene ville hindre hvælvets nedstyrtning. Og således stod det – efterhånden opsplittet i et utal af småkamre – indtil man ved en gennemgribende restaurering i 1960-erne gengav det hvælvede rum, der nu er indrettet til spisestue, dets fordums skønhed.

En nøjere datering af den klassicistiske ombygning har det – som allerede berørt i bogens første afsnit – ikke været muligt at finde frem til. Det eneste der med nogenlunde sikkerhed har kunnet fastslåes er, at ombygningen som helhed må have fundet sted mellem 1801 og 1823, idet en sammenligning af rumfølgen i to inventarfortegnelser fra de pågældende år⁶¹ afslører, at der i den mellemliggende periode er foretaget forskellige planændringer, som synes at svare til de stedfundne nyindretninger. At ombygningen – bortset fra køkkenets flytning – ikke går tilbage til tiden før 1801, fremgår af en sammenligning mellem inventarfortegnelsen fra dette år og synsforretningen fra 1768, idet disse dokumenter trods store forskelligheder i affattelsen giver indtryk af en vis ensartethed i rumdispositionen.

Af de planændringer, der har fundet sted i nyere tid, skal her kun peges på indbygningen af den nuværende trappe, som er placeret i den del af østfløjens tidligere midterrum, der vender ud mod haven. Trappens senklassicistiske karakter tyder på, at denne vigtige forbedring må være foretaget i tiden omkring 1865, dvs. i årene umiddelbart efter den senere finansminister C. D. Lüttichaus overtagelse af godset. Denne virksomme mand stod iøvrigt for flere andre ændringer af indretningen, ligesom han lod en del af gårdens bygninger istandsætte og andre nyopføre.

STALDGÅRD OG LADEGÅRD

Til slut skal vi for en kort stund beskæftige os med stald- og ladegårdslængerne. Alt for ofte glemmes denne del af herregårdsanlæggene i begejstringen over hovedbygningernes skønhed og pragt, til trods for at disse store og ofte meget smukke brugsbygninger er aldeles uundværlige i den landbrugsvirksomhed, der udgør gårdenes økonomiske grundlag.

Tjeles staldgård, der ligger umiddelbart nord for borggården, omfatter idag tre længer og et fritliggende hus (en tidligere forpagterbolig). Sammen med borggårdens portfløj indrammer de to af længerne den græsklædte staldgårdsplads, som mod nord – ud mod ladegården – afgrænses af trærækkerne langs den øst-vestgående gennemkørselsvej. Den tredje længe og forpagterboligen ligger vinkelret på de to førstnævnte længer, hvorfra de udgår i henholdsvis vestlig og østlig retning.

Ældst blandt disse fire bygninger er uden tvivl den 17 fag lange hestestald langs staldgårdspladsens vestside. Den er opført af svært egebindingsværk med to lodrette dokker (småstolper) i de nedre tavler (under de vandrette løsholter) og en dok i de øvre. Bindbjælkerne er fastgjort i stolperne med gennemstukne bjælketappe, som ses i langsiderne et stykke under tagremmen. Taphuller foroven i nordgavlens stolper viser, at gavltrekkanten – der nu ligger i plan med den nedre del af gavlen – tidligere har sprunget frem foran denne, støttet af knægte og „falske“ bjælkehoveder. At dømme efter bindingsværkets udformning må denne gamle staldlænge være opført i 1600-årenes anden halvdel. (Se fot. på side 15).

Af de øvrige bygninger kan den 12 fag lange bindingsværkslænge, der ligger vinkelret på hestestalden med sin nordside i flugt med staldgavlen, næppe være meget ældre end fra tiden omkring 1800. Den grundmurede længe langs staldgårdspladsens østside – vis à vis hestestalden – er en nybygning fra sidste halvdel af forrige århundrede, medens den fritliggende tidligere forpagterbolig, hvis facade vender ud mod gennemkørselsvejen, er af endnu yngre dato. Og hvad den store moderne avlsgård angår, så fik denne – som tidligere nævnt – sin nuværende skikkelse efter en brand i 1951.

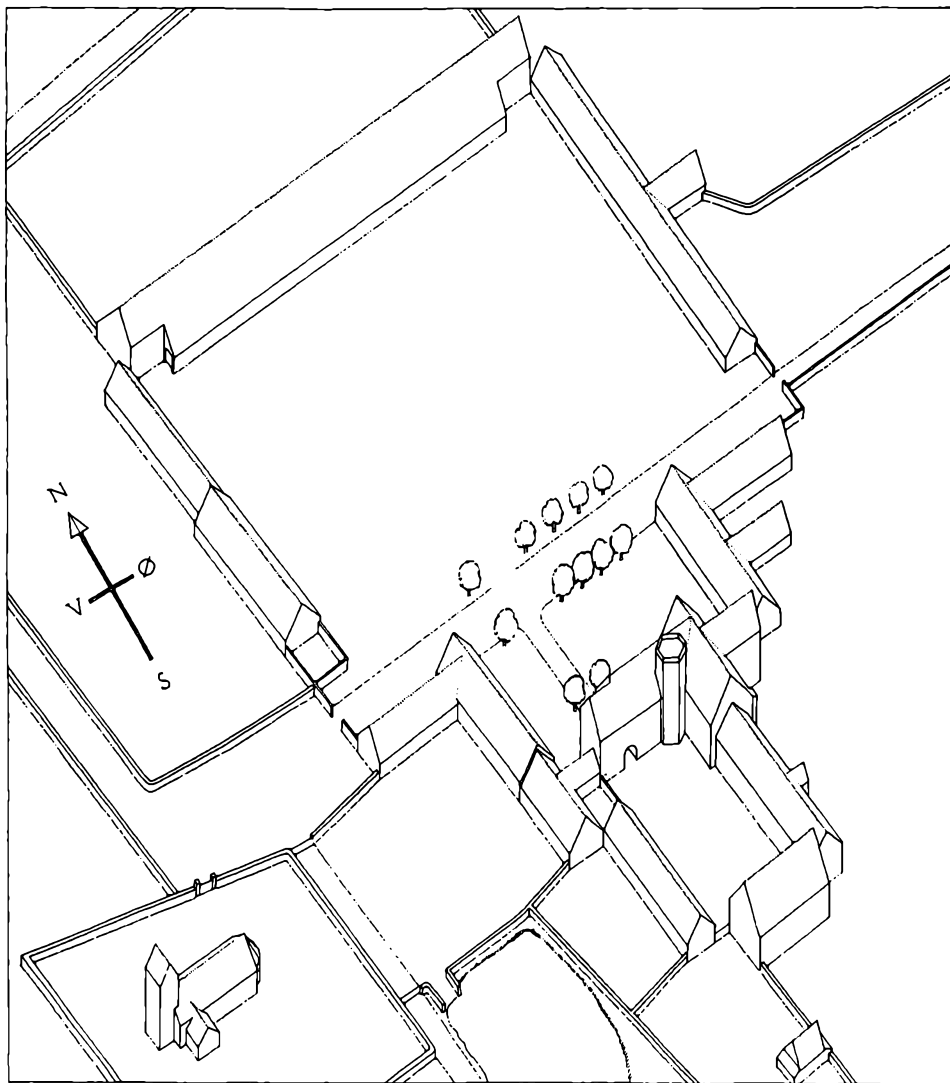
Skal vi danne os et indtryk af staldgård og ladegård før det sidste hundred års ændringer – og det er væsentligt for forståelsen af anlægget som helhed – må vi endnu engang konsultere de skriftlige kilder og ydermere sammenholde disse med de få endnu eksisterende ældre matrikelkort. Af synsforretningen fra 1768 fremgår det, at staldgården den gang i det væsentlige havde samme hoveddisposition som idag. Hvad bygningerne angår, er den gamle hestestald, der omtales som stald og høhus, den eneste der går tilbage til tiden før 1768. Den vestre vinkellænge, der var sammenbygget med hestestalden, beskrives som en 14 fag lang bindingsværksbygning, indrettet til

gæstestald, vognhus og tørvehus. Formentlig omkring forrige århundredskifte eller lidt senere – at dømme efter bindingsværket – må denne bygning være blevet afløst af den nuværende vinkellænge, der som nævnt kun er på 12 fag. Langs østsiden af staldgårdspladsen – overfor hestestalden – omtales i 1768 en 19 fag lang bindingsværksbygning, hvoraf de 11 sydligste fag var indrettet til materialhus og de 6 nordligste til stald. Denne længe må have ligget på samme sted og have haft nogenlunde samme længde som den nuværende grundmurede bygning. Hvor vi nu har den tidligere forpagterbolig, lå i 1768 et tolvfags bindingsværkshus, der var sammenbygget med længen langs staldgårdspladsens østside. Denne bygning, der beskrives som gammel med sydsidens stolper stående på sten uden fodrem, rummede fire kamre og et huggehus. Af de to parallelle længers tage var de flader, der vendte ind mod staldgårdspladsen, teglhængte, de øvrige stråtede. Den østre vinkellænge havde tagsten på begge sider, medens den vestre havde stråtag.

Den store ladegårdsplads omsluttedes i 1768 på de tre sider af sammenbyggede længer, der alle var af bindingsværk med stråtede tagflader (en enkelt dog delvis lyngtækt). Mod nord strakte den næsten 100 m lange treskibede agerumslade sig i hele gårdspladsens bredde. Den rummede 26 gulve og var udstyret med køreporte i begge gavle, hvor partiet ud for agerummet var trukket tilbage, så man fra gården kunne dreje ind i laden. Langs østsiden lå det 39 fag lange øxenhus, der havde en femfags udbygning mod øst, som var indrettet til foderbås. Langs gårdspladsens vestre side strakte sig fra ladegavlen og sydover en længe på 20 fag, hvori der var fåresti og kohus, og i dennes forlængelse en noget højere og bredere (og formentlig yngre) bygning, indrettet til kohus, materialhus og stalde. Midt i ladegården lå en tofags „loftsti af gammel bygning med stråtag”. (Se skråprojektion næste side).

Ladegårdslængernes søndre hjørner og staldgårdsbygningernes nordre hjørner var – ganske som det er tilfældet idag – forbundet med mure, hvis østre og vestre portgab kunne stænges med portfløje, så hele det store gårdkompleks blev utilgængeligt for uvedkommende udefra. Uden for den vestre port – fjernet noget fra de øvrige bygninger – lå gårdens smedie, et lille femfags bindingsværkshus med tegltag. Af synsforretningen fremgår det ydermere, at arealet øst for borggården (ca. 120 × 150 m) var udlagt til frugthave, indhegnet med stendiger mod syd og øst og plankeværker mod nord og vest. Umiddelbart op til havens vestside – et stykke syd for Sønderhuset – lå et firefags røgehus af bindingsværk med udskud på begge gavle.

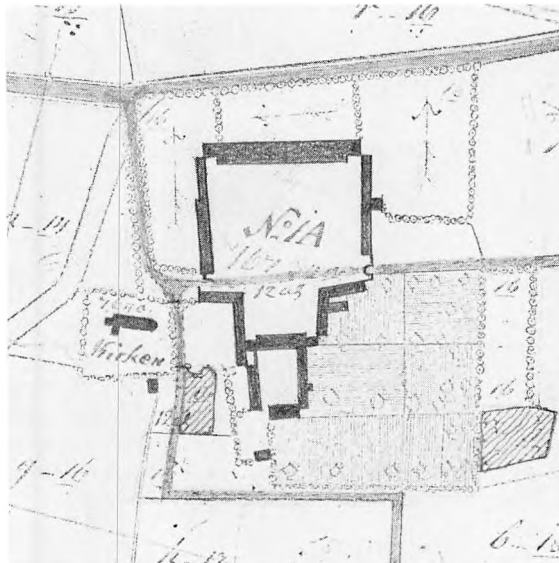
Hvor gamle stald- og ladegårdsbygningerne var, da de blev synede i 1768, er ikke godt at vide. En sammenligning med den temmelig uklare synsforretning fra 1685 giver imidlertid det indtryk, at ladegården på dette tidspunkt var disponeret nogenlunde som i 1768, idet der omtales et øxenhus

Hele herregårdsanlægget ved tiden omkring 1800. Skråprojektion i mål ca. 1:1500 udarbejdet på grundlag af synsforretningen fra 1768 og matrikelkortet fra 1815 (se næste side). Forneden kirken og gadekæret – de eneste mindelser om den nedlagte landsby. Herover borggården, staldgården og den vældige avlsgård med sin næsten 100 m lange agerumslade. Smeden, der beskrives i 1768, har ligget i diget vest for den vestre port. Også den i synsforretningen omtalte „gamle loftsti” midt i ladegården synes at være forsvundet før 1815.

ved gårdspladsens østside, en lade mod nord og et fæhus mod vest. Herudover nævnes en gammel, forfalden hestestald („høvestald“), som – selvom den synes at være placeret mellem ladegården og borggården – næppe kan være identisk med den nuværende gamle staldbygning langs staldgårdspladsens vestside. Om staldgårdsbygningerne iøvrigt nævnes ikke et ord, hvilket tyder på, at de ikke har eksisteret på dette tidspunkt.

Hvorlænge de bygninger, vi har lært at kende gennem synsforretningen fra 1768, blev stående, kunne måske nok efterspores. Men alt må have en ende, og her skal blot nævnes, at såvel staldgård som ladegård at dømme efter matrikelkort fra første halvdel af forrige århundrede ikke synes at have gennemgået væsentlige ændringer i den forløbne tid. Det er derfor ikke usandsynligt, at også de fleste af bygningerne er forblevet nogenlunde uændrede, indtil moderniseringen af staldgården blev påbegyndt efter midten af århundredet og ladegården gik op i luer i 1880-erne. Det avlsgårdsanlæg, der rejstes efter denne brand, og som blev stående så nogenlunde uforandret, indtil det blev ødelagt ved en ny ildsvåde i 1925, adskilte sig i øvrigt i sin hoveddisposition ikke væsentligt fra forgængerne.

Udsnit af matrikelkort fra 1815 (i Matrikeldir. arkiv) her gengivet i mål ca. 1:4800. Et samtidigt kort findes på Tjele.

NOTER

Forkortelser: RA Rigsarkivet.

LAN Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg.

N.H.U. 19. (H.H.E.) Nationalmuseets herregårdsundersøgelser. Opmåling og bygningsundersøgelse foretaget i 19. under H. H. Engqvist's ledelse. Materialet arkiveres i 2. afd.s billedsamling.

1. Illustreret manuskript (NKS 409 f) i Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling.
2. J. P. Trap: Kongeriget Danmark, 4. udg.
3. Gunnar Hansen: Tjele, Viborg 1963.
4. Se note 3.
5. Mindre kendt er nok Severin Kjær's bog, Erik Grubbe til Tjele og hans tre Døtre (1904), der – selvom den kan virke noget tør – er interessant, fordi den nøje holder sig til de skriftlige kilder, hvortil der henvises i et omfattende noteapparat.
6. Se side 89.
7. Synsforretning 1685 gengivet i Saml. t. jydsk Hist. og Top. 1, IX (1882–83) p. 229–233.
8. Bl.a. omtalt i Hugo Matthiessen: Tjele (København 1958) og i den i note 3 nævnte bog.
9. Synsforretning over Thiele Hovedgaards Bygninger, 14 marts 1768. Tjeles godsarkiv i LAN.
10. De fleste oplysninger om Lüttichau-familien hidrører fra Gunnar Hansens bog, se note 3. Stamhusbrev i Viborg Landthings Skøde- og Panteprotokol LAN.
11. Se bl.a. Hugo Matthiessen: Tjele, København 1958.
12. Folketælling 1787 i RA, gengivet i Hugo Matthiessens bog, se note 11.
13. Inventarfortegnelser 1801, 1823 og 1828 se note 61.
14. Fuget temmeligt tilfældigt med murskeen under opmuringen. I de vandrette fuger er skeen som oftest trykket ind lige under stenkanten og i de lodrette fuger nogenlunde i midten, så sporet her får et nærmest trekantet tværsnit. Dog er fugesporets form og placering i høj grad afhængigt af murerens stude i forhold til fugen.
15. Af den ydre rundbuede niche var den vestre fæls og den vestre halvdel af stikket samt enkelte sten i den østre halvdel bevaret. Endvidere var den indre del af den fladbuede døråbning og den indvendige anslagsfæls i det væsentlige intakt.
16. Medens det vestre spor af hemmelighedens borthuggede sidemure tilsyneladende begyndte to skifter under stueetagens spalteformede lys- og luftåbninger, kunne det østre spor ikke følges længere ned end til to skifter over underkanten af disse åbninger. Man bør nok betragte det sidstnævnte østre spor som det sikreste, hvilket beklageligvis indebærer, at hemmeligheden er forkert på tværsnittet, på den rekonstruerede sydside og på skråprojektionen, idet disse tegninger er udført på grundlag af det vestre spor. Udgangspunktet for sidemurenes konsolagtige fremspring burde således på disse tegninger have ligget fire skifter højere.
17. Det åbne ildsted, der i dag ses i stueetagens vestre rum op mod vestgavlen, er helt afgjort af nyere dato. Formentlig hidrører det fra den tid, da gartneren fik sin bolig i Sønderhusets stueetage (omtalt 1685), idet det sandsynligvis har fungeret som køkkenildsted. I øvrigt har det en overgang været udstyret med en lille bageovn, hvis rester endnu anes i vestgavlens vinduesniche.
18. Af stueetagens nuværende skillerum er den vestre tværvæg næppe synderlig gammel, hvorimod den østre tværvæg, der er opført af munkesten, meget vel kan gå tilbage til den tid, da gårdsidens runde trappetårn blev opført. Oprindeligt er dette skillerum dog næppe.
19. Desværre er bjælkehullerne ved en for nylig foretaget istandsættelse blevet skjult bag mørtel og hvidtekalk.
20. Se bl.a. Erik Lundberg: Herremannens Bostad, Stockholm 1935.

21. I flere hundrede år har kaminen i 2. etages vestre gavlmur været delvis skjult bag et yngre skorstensrør fra stueetagen. Da dette i 1948 blev fjernet, kom den sodede kaminniche med sin buede bagside for en dag. Nichens søndre side med den affasede forkant stod fuldt bevaret, medens den nordre side var temmelig ødelagt. Over kaminnichens sider sad de overhuggede sten fra de fire skifter høje konsoller, der havde båret ildstedsoverdækningen (hammeren eller panden). Ved at fjerne de overhuggede sten og istedet indmure hele sten fremkom de fremkragede konsoller. Den lodrette pandemur over konsollerne stod aftegnet på gavlmurens inderside. Ovenover stod en stor del af den skrånende kappe temmelig urørt.
22. Østrupgaard, Salling herred, Svendborg amt. N.H.U. 1953-56 (H.H.E.)
Lynderupgaard, Rinds herred, Viborg amt. N.H.U. 1951 (H.H.E.).
Lerkenfeldt, Rinds herred, Viborg amt. N.H.U. 1951 og 55 (H.H.E.).
Odden, Vennebjerg herred, Hjørring amt. N.H.U. 1952 (H.H.E.).
23. Horne præstegård, Salling herred, Svendborg amt. Opmåling i N.M. 2. afd. (C. M. Smidt 1908). Undersøgt af H.H.E. 1955.
24. Østergaard, Harre herred, Viborg amt. N.H.U. 1956 (H.H.E.).
25. Gl. rektorbolig ved Kallundborg kirke. Opmåling (Axel Ekborg 1913) i Ældre nordisk Arkitektur V. S. 4. R.
26. Bl.a. på gården Bringes i Norrlanda sogn. Se Erik Lundberg: Herremannens Bostad (Stockholm 1935) på side 206.
- 27 og 28 udgået.
29. Rygaard, Gudme herred, Svendborg amt. N.H.U. 1962. Den gengivne rekonstruktion af stueplanen er udført af Morten Aaman Sørensen.
30. Glimmingehus ved Simrishamn (Jerrestads herred, Kristianstads len) se bl.a. den under note 26 nævnte afhandling, side 113.
31. Krenkerup (Hardenberg), Musse herred, Maribo amt. N.H.U. 1954 (H.H.E.).
32. Malmøhus. Se bl.a. den under note 26 nævnte afhandling, side 110 f.
33. Egeskov, Sunds herred, Svendborg amt. N.H.U. 1966 (H.H.E.). Se også Danske Herreborge ved Hans I. Holm, København 1904.
34. Bidstrup, Hovbjerg herred, Viborg amt. N.H.U. 1952 (H.H.E.).
35. Randerup, Høllum herred, Aalborg amt. H.H.E.s opmåling fra 1932 i N.M. 2. afd.
Vorgaard, Høllum herred, Aalborg amt. H.H.E.s opmåling fra 1933 i N.M. 2. afd.
36. Voergaard, Dronninglund herred, Hjørring amt. Se Ældre Nordisk Arkitektur VIII, 1929 (Charles Christensen og Chr. Axel Jensen).
37. Kokkedal, Øster Han herred, Hjørring amt. Opmåling fra 1940 (udført af studerende ved Kunstakademiets Arkitektskole under ledelse af H.H.E.) i N.M. 2. afd.
38. Bratskov, Øster Han herred, Hjørring amt. N.H.U. 1950 (H.H.E.).
39. Spøttrup, Rødding herred, Viborg amt. Se Arne Nystrøm: Spøttrup, København 1944.
40. Der tænkes her på sydflejen, se iøvrigt note 24.
41. Gudme kirke, Gudme herred, Svendborg amt. Se Henry Petersen: Gudme Kirke i Fyen og dens Malerier fra 1488, København 1879.
42. Se Otto Norn: Nyborg Slot, Nationalmuseets blå bøger 1950.
43. Se note 7.
44. Meddelt mig af konservator Ole Alkærsig. Indberetning om kalkmaleriernes istandsættelse i Nationalmuseets konserveringsanstalt i Brede.
45. Se Erik Lundberg: Byggnadskonsten i Sverige, Sengotik og Renæssans (Stockholm 1948) side 274 og 437.
46. Aalborghus, se Otto Norn: Christian III's Borge (København 1949), planche 34-41 og side 53 fi tekstbindet.

47. Staarupgaard, Fjends herred, Viborg amt. N.H.U. 1953 (H.H.E.).
48. Krabbesholm, Hindborg herred, Viborg amt. Opmåling i Maaleren 1915 samt opmåling af Aksel Skov i N.M. 2. afd.
49. Overgaard, Gjerlev herred, Randers amt. Mogens Clemmensen saml. i N.M. 2. afd.
50. Høgholt, Horns herred, Hjørring amt. Se bl.a. R. Mejborg: Gamle danske Hjem (København 1888) på side 21.
51. Sæbygaard, Dronninglund herred, Hjørring amt. N.H.U. 1954 (H.H.E.)
52. Hollufgaard (1576-77), Aasum herred, Odense amt. Se Vilh. Lorenzen: Det danske Hus' Bygningshistorie (København 1920) på side 82 f.
53. Som eksempler kan nævnes: Hesselagergaard på Fyn (1538-50), endvidere Rosenholm (1559-67), Visborggaard (1575-76), Lindenberg (1583), Dronninglund og Rugaard (1580-erne), Voergaard (1586-91) samt Gammel Estrups vestfløj (omkr. 1615) alle i Nørrejylland.
54. Stenstørrelse 26-28 × 13,5-14 × 8-9 cm (må nærmest siges at være den samme som i Sønderhuset).
55. Se note 9. Fejlhuskninger eller fejlskrivninger af denne art forekommer ikke sjældent i taksationer og synsforretninger.
56. Holckenhavn, Vindinge herred, Svendborg amt. Gavlene gengivet i Vilh. Lorenzen: Dominicus Baetiaz. Foren. til gamle Bygn. Bevaring III række. III, 1938.
57. Se note 9.
58. Der er på stedet tradition for, at der skal have været en trappe mellem de to underste etager i denne del af nordfløjen.
59. I det indadgående hjørne mellem portfløjens vestgavl og den vestre tårnagtige udbygning nordside fremkom ved en prøvegravning knapt halvdelen af et kvartrundt fundament, som man umiddelbart skulle tro havde båret et i ydermurene halvt indbygget trappetårn. Det var bemærkelsesværdigt, at afbrydelsen af sokkelstenene på såvel den vestre som på den nordre mur ikke svarede til det kvartrunde fundament, men nærmere tydede på, at man fra først af havde projekteret en længere og smallere rektangulær udbygning, hvilket umiddelbart forekommer mere rimeligt til anvendelsen som hemmelighed. Den kvartrunde form er muligvis foretrukket, fordi den modsvarede trappetårnets kvartcylinder i det indadgående hjørne ved den østre tårnagtige udbygning.
60. Kunsthistorikeren Bredo Granjean, der må anses for den fineste kender af danske stuklofter, har støttet mig i Tjele-loftets tidsmæssige placering.
61. Vurdering og registrering af indboet på Tjele i Protokol for Samfrændeskiftet efter afgangne Kammerherre Hans Helmuth von Lüttichau til Thiele 1801. Designation over det paa Thiele forefundne Meublement og Inventarium 2 Mai 1828. En ligelydende fortegnelse findes fra 29 april 1823. Tjeles godsarkiv i LAN.